श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचालित,

इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय

सिडको, नवीन नांदेड.

ज्ञानधारा

२०२५-२०२६

कामगार विशेषांक

नवीन नांदेड परिसरातील कामगारांचा क्षेत्र अभ्यास

महात्मा जोतिराव फुले यांच्या द्विशतकीय जयंतीनिमित्त राष्ट्रीय परिसंवादाचा उद्घाटनप्रसंगी मा.आ.श्रीजया चव्हाण, मा.नरेंद्र चव्हाण, प्राचार्य डॉ.जी.एन.शिंदे, प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे आणि मान्यवर

महात्मा जोतिराव फुले यांच्या द्विशतकीय जयंतीनिमित्त राष्ट्रीय परिसंवादात मा.आ.श्रीजया चव्हाण मार्गदर्शन करताना, व्यासपीठावर मा.नरेंद्र चव्हाण, प्राचार्य डॉ.जी.एन.शिंदे, प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे आणि मान्यवर

मानव्यविद्या आणि एआय (AI) युग: आव्हाने आणि संधी' या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्र प्रसंगी उद्घाटन करताना संस्थेचे कोषाध्यक्ष ॲड. उदयरावजी निंबाळकर आणि मान्यवर

मानव्यविद्या आणि एआय (AI) युग: आव्हाने आणि संधी' या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्र ऑनलाईन अंकाचे विमोचन करताना मान्यवर

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत मराठी, हिंदी व पर्यावरणशास्त्र अभ्यास कार्यशाळा प्रसंगी मार्गदर्शन करताना स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड व्यवस्थापन परिषद सदस्य मा.नरेंद्र चव्हाण व्यासपीठावर मा.प्राचार्य डॉ.रावसाहेब शेंदारकर आणि मान्यवर

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत मराठी, हिंदी व पर्यावरणशास्त्र अभ्यास कार्यशाळा प्रसंगी प्रास्ताविक करताना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ दुर्गेश रवंदे

प्रेरणास्थान

स्व. डॉ. शंकररावजी चव्हाण

संस्थापक अध्यक्ष

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

मार्गदर्शक

मा. खा. श्री. अशोकरावजी चव्हाण

माजी मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य आणि
अध्यक्ष, श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

मा. सौ.अमिताताई अशोकराव चव्हाण

उपाध्यक्षा,
श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

मा. श्री. डी. पी. सावंत
माजी राज्यमंत्री (महाराष्ट्र राज्य) व
सचिव,
श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

मा. डॉ. रावसाहेब कृष्णाजी शेंदारकर
सहसचिव,
श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

मा. ॲड. श्री. उदयराव निंबाळकर
कोषाध्यक्ष,
श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी, नांदेड

संपादक मंडळ

प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे

मुख्य संपादक

कार्यकारी संपादक

डॉ.शंकर विभुते

डॉ.लक्ष्मण काळे

डॉ.एस.बी.मिर्झा

सह संपादक

डॉ.हनुमंत भोपाळे

डॉ.एस.पी. औरादकर

विद्यार्थी संपादक मंडळ

स्नेहा मनवर

रोशिनी हनवते

रोहीत पवळे

प्राचार्य मनोगत...

श्रम हीच पूजा, श्रम हाच धर्म;
श्रमातूनच घडते राष्ट्राचे कर्म.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या या ओळी जीवनाचे सार सांगणाऱ्या आहेत. ज्या राष्ट्रात श्रमाला प्रतिष्ठा दिली जाते, ते राष्ट्र विकासाच्या दिशेने झेपावते. राष्ट्राच्या आणि समाजाच्या विकासाची प्रत्येक पायरी कष्टकऱ्यांच्या हातांनी रचलेली आहे.

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अहोरात्र परिश्रम करणारे शेतमजूर, आगीच्या भट्टीत भाजून विटा तयार करणारे विटभट्टीवरील कामगार, विडी वळताना स्वतःची स्वप्ने जणू धुरात विरघळवणाऱ्या महिला कामगार, तसेच आपली घरे स्वच्छ ठेवणाऱ्या, भांडी धुणाऱ्या महिला हे सर्वच राष्ट्राच्या जडणघडणीचे खरे शिल्पकार आहेत. त्यांच्या संघर्षात स्वतःचे अस्तित्व शोधत आमच्या विद्यार्थ्यांनी घेतलेल्या मुलाखती निश्चितच दिशादर्शक आहेत.

हा 'कामगार विशेषांक' केवळ मुलाखतींचे शब्दांकन नाही; तर श्रमिकांच्या भावना, त्यांचा आशावाद, त्यांचा संघर्ष, त्यांच्या वेदना, त्यांचे दुःख, त्यांची माणुसकी आणि शिक्षणाविषयी असलेली त्यांची अपार श्रद्धा यांचे संवेदनशील चित्रण आहे. हा विशेषांक समाजासमोर आणि आपल्या सर्वांसमोर वास्तवाचा आरसा उभा करतो.

शिक्षण म्हणजे केवळ पदवी संपादन करणे किंवा महाविद्यालयाच्या चार भिंतींमध्ये मिळणारे ज्ञान नव्हे. ज्यांच्या श्रमावर ही सृष्टी उभी आहे, त्या श्रमिकांपर्यंत पोहोचणे, त्यांच्या भावना, संवेदना, अडचणी, जीवनातील चढ–उतार समजून घेणे, त्यांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांच्या इच्छा, आकांक्षा आणि स्वप्नांना अभिव्यक्त होण्याची संधी देणे, हा या विशेषांकामागील मुख्य हेतू आहे. याच सामाजिक आणि संवेदनशील भूमिकेतून आमच्या विद्यार्थ्यांनी श्रमिकांपर्यंत जाऊन केलेला हा अभ्यास अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि अर्थपूर्ण आहे.

आजच्या धकाधकीच्या आणि संवेदनाशून्य होत चाललेल्या युगात श्रमिकांविषयी समाजात आदर निर्माण व्हावा, त्यांच्या भावना आणि जीवनसंघर्ष समजून घेतले जावेत, तसेच त्यांच्याविषयी आत्मीयता आणि कृतज्ञतेची भावना विकसित व्हावी, हा या विशेषांकामागील शुद्ध हेतू आहे. मला विश्वास आहे की, हा 'कामगार विशेषांक' वाचकांना केवळ माहिती देणार नाही किंवा एखाद्या प्रकल्पापुरता मर्यादित राहणार नाही; तर श्रमिकांप्रती आपली सामाजिक जबाबदारी आणि ऋणाची जाणीव करून देईल. आमच्या संवेदनशील विद्यार्थ्यांनी अभ्यासपूर्ण मुलाखतींमधून केलेले हे शब्दांकन निश्चितच कौतुकास्पद असून त्याचा मला विशेष आनंद आणि अभिमान वाटतो.

या विशेषांकाच्या निर्मितीसाठी परिश्रम घेतलेल्या संपादक मंडळाचे, कार्यकारी संपादकांचे, सर्व प्राध्यापकांचे, विद्यार्थ्यांचे तसेच आपल्या व्यस्त दिनचर्येतून वेळ देऊन मनोगत व्यक्त करणाऱ्या सर्व श्रमिक बांधवांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

या वर्षी प्रकाशित होत असलेला हा 'कामगार विशेषांक' आपणास निश्चितच आवडेल आणि विचारप्रवृत्त करेल, असा मला विश्वास आहे.

याच अपेक्षेसह माझ्या मनोगताला पूर्णविराम देतो.

प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे

सेवा, समर्पण आणि सामाजिक बांधिलकी ...

चेन्नई येथे राष्ट्रीय एकात्मता शिबिरात सहभागी झालेली महाविद्यालयाची विद्यार्थिनी श्रेया साळवे ही अहवाल सादर करताना स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठाचे राष्ट्रीय सेवा योजनेचे संचालक प्रा.डॉ.मारुती गायकवाड प्राचार्य दुर्गेश रवंदे, प्रा.डॉ.शंकर विभुते, प्रा.डॉ.गजानन पाटील, रा.से. यो. कार्यक्रमाधिकारी प्रा.डॉ.अनिरुद्ध अपस्तंभ, रा.से. यो. जिल्हा समन्वयक कार्यक्रमाधिकारी प्रा.डॉ.भागवत पस्तापुरे.

विशेष वार्षिक शिबिराच्या उद्घाटन प्रसंगी माननीय आमदार श्रीजयाताई चव्हाण मंचावर प्राचार्य दुर्गेश रवंदे रा.से. यो. संचालक प्रा.डॉ. मारुती गायकवाड, सरपंच प्रतिनिधी वंजे, उपसरपंच भीमराव कल्याणे.

शिबिराच्या समारोप प्रसंगी श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटीचे सहसचिव प्राचार्य डॉ. रावसाहेब शेंदारकर कार्यकारणी सदस्य पांडुरंग पावडे व्याख्याते प्रा. विश्वाधार देशमुख, प्राचार्य अवधूत शिंदे, प्राचार्य दुर्गेश रवंदे व कार्यक्रमाधिकारी

पेरियार युनिव्हर्सिटी तमिळनाडू येथे सहभागी झालेली महाविद्यालयाची स्वयंसेविका श्रेया साळवे पहिल्या रांगेमध्ये डाव्या बाजूने पहिली.

शिमला येथे रिवर राफ्टींग स्पर्धेत सहभागी महाविद्यालयाची विद्यार्थिनी दीक्षा भोरगे मान्यवरांच्या हस्ते प्रमाणपत्र स्वीकारताना.

जिल्हास्तरीय युवक युवती कार्यशाळा प्रसंगीचे क्षणचित्र

घाम, जिद्द आणि सुवर्णयश : क्रीडा विभागाचे प्रेरणादायी क्षण

क्रीडा विभागातील गुणवंत खेळाडू

केंद्रे विजय प्रभु
ऑल इंडिया मल्लखांब स्पर्धा

सूर्यवंशी खंडेश्वर
ऑल इंडिया इंटर युनिव्हर्सिटी मल्लखांब स्पर्धा

हाडमोडे वैभव
ऑल इंडिया इंटर युनिव्हर्सिटी मल्लखांब स्पर्धा

मस्के लक्ष्मीकांत
ऑल इंडिया इंटर युनिव्हर्सिटी मल्लखांब स्पर्धा

शैलेश मद्देलवार
ऑल इंडिया इंटर युनिव्हर्सिटी मलखांब स्पर्धा

कलेच्या रंगांत उमललेली प्रतिभा

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचालित

इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय

सिडको, नवीन नांदेड.

ज्ञानधारा

२०२५-२०२६

'कामगार विशेषांक'

ज्ञानधारा

कामगार विशेषांक

(नवीन नांदेड परिसरातील कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा क्षेत्र अभ्यास)

२०२५-२०२६

मार्गदर्शक व प्रकाशक
मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे

कार्यकारी संपादक
प्रा. डॉ. शंकर विभुते
प्रा. डॉ. लक्ष्मण काळे
प्रा. डॉ. एस.बी. मिर्झा

विद्यार्थी संपादक
स्नेहा मनवर

मुद्रक
मुद्रा ऑफसेट,
एम.जी. रोड, नांदेड.

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

ज्ञानधारा

कामगार विशेषांक

(नवीन नांदेड परिसरातील कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा क्षेत्र अभ्यास)

२०२५-२०२६

संपादक मंडळ

✻ मराठी विभाग ✻

मार्गदर्शक

डॉ. शंकर विभुते

डॉ. हनुमंत भोपाळे

संपादक मंडळ:

स्नेहा मनवर

सतीश फाळके

✻ हिंदी विभाग ✻

मार्गदर्शक :

डॉ. लक्ष्मण काळे

संपादक मंडळ :

रोशनी देवराव हनवते

वेदिका विजय शिंदे

✻ English Section ✻

Guidence :

Dr. Mirza S.B.

Dr. Avradkar S.P.

Editorial Board :
Rohit Pawale
Harsh Jondhale

संपादकीय

ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून कष्टकऱ्यांच्या, कामगारांच्या तळहातावर तरलेली आहे. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे हे वाक्य केवळ एक साहित्यिक अभिव्यक्ती नाही; तर जीवनाच्या कठोर वास्तवातून, श्रमिकांच्या संघर्षाच्या निकट निरीक्षणातून आणि सामाजिक चिंतनातून जन्मलेले सत्य आहे. समाजाच्या प्रगतीचा पाया हा श्रमात आहे आणि त्या श्रमाला मानवी प्रतिष्ठेची जोड देणारे हे विचार आजही तितकेच कालसुसंगत आहेत.

कोणतेही घर, गाव, शहर किंवा राष्ट्र एका दिवसात उभे राहत नाही. त्यामागे असंख्य कष्टकरी हातांचे घाम, त्याग आणि अविरत परिश्रम असतात. उंच इमारतीचा कळस सर्वांना दिसतो; परंतु त्या कळसाला आधार देण्यासाठी पायातील दगड स्वतःला जमिनीत गाडून घेतात, हे मात्र अनेकदा दुर्लक्षित राहते. समाजाच्या उभारणीत ज्यांचे योगदान सर्वाधिक असते, त्या श्रमिकांच्या वाट्याला मात्र उपेक्षा येते, ही आपल्या सामाजिक व्यवस्थेची मोठी शोकांतिका आहे.

याच जाणिवेतून आमच्या महाविद्यालयाच्या वार्षिक अंकासाठी 'कामगार विशेषांक' ही संकल्पना आकाराला आली. आदरणीय प्राचार्य, संपादक मंडळ आणि विद्यार्थ्यांच्या सामूहिक चर्चेतून या विशेषांकाचा विचार पुढे आला. श्रमिकांच्या जीवनसंघर्षाला शब्दबद्ध करण्याचा हा केवळ प्रयत्न नव्हता; तर त्यांच्या जीवनाला समजून घेण्याचा आणि त्यांच्या श्रमाला अभिवादन करण्याचा एक संवेदनशील उपक्रम होता.

या विशेषांकासाठी विद्यार्थ्यांनी वीटभट्ट्यांवर, शेतात, बांधकामाच्या ठिकाणी तसेच विविध क्षेत्रांत कार्यरत श्रमिकांच्या घरी जाऊन त्यांच्याशी मनमोकळा संवाद साधला. त्यांनी केवळ प्रश्न विचारले नाहीत, तर त्यांच्या जगण्यातील वेदना, स्वप्ने, आशा, अपेक्षा आणि संघर्ष अनुभवण्याचा प्रयत्न केला. शासनाकडून, समाजाकडून आणि पुढील पिढीकडून त्यांच्या कोणत्या अपेक्षा आहेत, हे जाणून घेतले. त्यामुळे हा विशेषांक केवळ मुलाखतींचा संग्रह न राहता, श्रमिकांच्या जीवनाचा एक जिवंत दस्तऐवज बनला आहे.

या संपूर्ण प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांच्या मनात श्रमिकांविषयी आत्मीयता, आपुलकी, प्रेम, आदर आणि सामाजिक बांधिलकीची भावना अधिक दृढ झाली. शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञान नसून समाजातील वास्तवाशी संवेदनशील नाते जोडणे, ही जाणीवही त्यांना या उपक्रमातून झाली. हीच या विशेषांकाची खरी उपलब्धी आहे.

हा 'कामगार विशेषांक' देशाच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान देणाऱ्या प्रत्येक श्रमिकाला समर्पित आहे. या विशेषांकाच्या माध्यमातून प्रत्येक वाचकाच्या मनात श्रमाविषयी आदर, कृतज्ञता आणि सामाजिक संवेदनशीलता निर्माण व्हावी, हीच आमची मनापासून अपेक्षा आहे.

श्रम हीच सृष्टीची खरी शक्ती आहे आणि श्रमिक हाच समाजाच्या प्रगतीचा खरा शिल्पकार आहे. त्या प्रत्येक कष्टकरी हाताला विनम्र अभिवादन करीत आम्ही हा 'कामगार विशेषांक' आपल्या हाती सुपूर्द करीत आहोत.

– कार्यकारी संपादक

मराठी सर्जनशील विभाग

कार्यकारी संपादक
प्रा. डॉ. शंकर विभुते
प्रा. डॉ. हनुमंत भोपाळे

विद्यार्थी संपादक मंडळ
सतीश फाळके
स्नेहा मनवर

अणुक्रमणिका

मराठी विभाग –

१ **रोजच्या जगण्याची लढाई**–सौजन्या बालाजी शिंदे –७
२ **कष्टाची सावली – सत्वशीला भेदे**– – ८
३ **घामातून फुललेलं स्वप्न : संदीप कांबळे** –कांबळे दीपक अंबादास –१०
४ **बांधकामावरील नायक : विजय ईश्वर वाघमारे –** किशोर शिवाजी पाडाडे –११
५ **कष्टकरी हाताची ताकद : पुंडलिक गंगाधर गायकवाड–** श्रेया विजय साळवे –१३
६ **कष्टातून उभी राहिलेली दुनिया – विजय शंकर राठोड**– स्नेहा शंकर मनवर –१५
७ **मेहनतीचा मार्ग : अनिता विलास सोनसळे–** दिपाली नंदकिशोर सोनसळे –१७
८ **घामाच्या रेषांतले भविष्य : संगीता किशोर लोंढे** – अनिल खोबाजी लोखंडे –१८
९ **कामामुळे समाधान मिळते– रजनी पाटील** – पंचशील संजीव मेश्राम –१९
१० **विटभट्टी : एक हंगामी व्यवसाय आणि व्यथा** – साक्षी दत्तराव पतंगे –२०
११ **उन्हापावसात जगणारे हात : गयाबाई गोपीनाथ कदम –** अश्विनी साहेबराव हसूकवाड –२१
१२ **पोटापाण्याचा प्रश्न तेवढा गंभीर नाही–**अर्चना राजू कदम –२२
१३ **कष्टाने फुलते जीवन : गोदावरी किशन कदम –** कांचन प्रकाश तळण –२३
१४ **स्थलांतरीत मजुरांची वेदना : संजय दिगंबर गुंडे –** फाळके सतीश संदीप –२४
१५ **विटा–विटांतून उभी स्वप्ने – कमला बनसोडे** –वन्ने रिया तुळशीराम –२६
१६ **जिद्दीने माणूस सिद्ध होतो – राहूल पवार**–वर्षा राहूल पवार –२८
१७ **शिकत रहा – शंकुतलाबाई उत्तमराव डहाळे –** व्यंकटेश जगदीश प्रसाद कायस्य –२९
१८ **श्रमाचे मोल किती... सुनील दत्ता विभुते** – शालिनी रमेश विभुते –३०
१९ **घामाची कमाई – तेजस्विनी सचिन साळुंखे**–स्नेहल संतोष देशमुख –३२
२० **उन्हापावसात जगणारे हात : गयाबाई गोपीनाथ कदम** – निकिता उद्धव गवळे –३३
२१ **कष्टाच्या कडू–गोड आठवणी – अर्चना अविनाश चव्हाण** –ढगे राजश्री हणमंत –३४
२२ **कष्टाला पर्याय नाही – सुनील काळे** – राहुल जयवंत कांबळे –३५
२३ **रोजंदारीतील अस्थिरता – सुनीता रामू पवार** – अंकिता संजय टोम्पे –३६
२४ **विडी कामगारांच्या स्वप्नांचा धूर – सुशीला ताई** – शारदा दादाराव चिलपिपरे –३७
२५ **श्रमविराची जीवनगाथा – संतोष नागोराव मोरे** – मोरे श्रुती संतोष –३८
२६ **श्रमाची शिदोरी : शालू रामदास येंगडे** –भाग्यश्री बालाजी लांडगे –४०

रोजच्या जगण्याची लढाई

मुलाखतकार – सौजन्या बालाजी शिंद

'भारत हा श्रीमंत राष्ट्र असून येथे गरीब लोक राहतात असे एक वाक्य मी कुठेतरी वाचले होते. एकीकडे रात्री पोटभर जेवण केल्यानंतर अन्नपचन होत नाही म्हणून सकाळी फिरणारी माणसं शहरांमध्ये खूप ठिकाणी दिसतात तर दुसरीकडे रात्री जेवायला न भेटल्याने दुसऱ्या दिवशी काम तरी मिळावं म्हणून कामासाठी भटकणारी माणसे याच भारतात दिसतात. रोजचा जगण्याचा प्रश्न किती भयानक असतो हे मजूरदारांकडे पाहिल्यानंतर लक्षात येतं. ज्यांच्या मोबाईलचा रिचार्ज ३००, ४००, ५०० रुपये असत तिथं तीनशे रुपये मजूरीसाठी दिवसभर भटकावं लागतं. आठवड्यात दोन-तीन दिवस जरी मजुरी मिळाली तरी त्यावर उदरनिर्वाह करावा लागतो. जगण्याची ही त्यांची रोजचीच लढाई असते. अशाच एका लढणाऱ्या मजूरदारांशी केलेल्या गप्पा मनाला भेदून गेल्या'

बांधकाम मजूर

मुलाखतदाता : हनुमंत बाबुराव भिसे

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

आम्हाला रोजमजुरी ४०० रुपये मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सकाळी ४ तास आणि दुपारी ४–५ तास काम करावे लागते. दिवसभरात आम्ही जवळपास आठ–दहा तास काम करतो.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

जवळपास कामाचे अंतर २ कि.मी. आहे

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

मी व घरातील नातेवाईक काम करत असतोत, मुलगा पण काम करत असतो. साधं घर आहे. रोज काम करावेच लागते. घरखर्च मजुरीवर होत असतो.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

तीन मुलं आहेत. एक मुलगा व दोन मुली आहेत. एक मुलगी १० वी पास तर दुसरी नववीला आहे. मुलगा १० पास आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

आरोग्य समस्या नाहीत.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती खूप हलाखीची आहे. यातून बाहेर पडण्याचा खूप प्रयत्न केला.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

उदरनिर्वाह होतो. पण कधीकाळी उदरनिर्वाह करत असताना अडचणी येत असत.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

आम्हाला समाजाकडून अपेक्षा आहे की, त्यांनी आमच्याशी चांगल्या प्रकारे वागले पाहिजे. मजूरदार म्हणून कसल्याही प्रकारची वागणूक दिली जाऊ नये. शासनाकडून अपेक्षा आहे की त्यांनी आमच्या मुलाबाळांना मदत केली पाहिजे. आम्हाला मदतीचा हात दिला पाहिजे.

आम्हा विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

एवढेच सांगेल की अभ्यास करा. प्रिय विद्यार्थ्यांनो, 'मी तुम्हाला कठीण परिस्थितीतही पुढे जात राहण्यास प्रोत्साहित करतो. शिक्षण हा आयुष्यभर समृद्ध करणारा प्रवास आहे. तुम्ही आमच्या भविष्याचे निर्माते आहात. आमच्या जगाच्या भल्यासाठी आशेचे किरण आहात.'

***

कष्टाची सावली - सत्वशीला भेदे

मुलाखतकार –

' घर असावे घरासारखे, नकोच नुसत्या भिंती.
त्यात असावा प्रेम, जिव्हाळा नकोच नुसत्या नाती ही कविता कानावर पडली की, आपणास घराचे महत्त्व कळते. पण जे घर ज्या विटावर उभी राहते त्या विटा करणाऱ्या मजूरदाराकडे कधी आपण लक्ष दिलं का? फक्त दोनशे रुपये मजुरीवर उन्हाच्या भट्टीत तापावर तसं वीट बनवणारे मजूर काम करत असतात. त्यांची साधी अपेक्षा असते की, त्यांचा उदरनिर्वाह भागावा आणि मुलाबाळांना चांगलं जीवन मिळावं म्हणून किमान मजुरी मिळायला हवी. ही त्यांची शासनाकडूनची अपेक्षा रास्त आहे. पण दोन-तीन मुलं, पती सर्व मिळून विटांच्या बांधणी वर काम करताना त्यांचे अनुभव ऐकल्यानंतर आपल्याला आपलं दुःख काहीच वाटत नाही. त्यामुळे या कष्टाला ज्यांनी सावली मानली अशा एका भगिनीची मुलाखत मी घेतली.'

मुलाखतदाता : सत्वशीला भेदे

तुमचे वय किती आहे?

माझे वय ३५ वर्ष आहे.

तुम्ही हे मजुरीचे काम किती वर्षे झाली करत आहात?

मी हे काम २५ वर्षे झाली करत आहे.

तुम्ही कोठे राहता?

आम्ही खेडेगावात राहतो.

तुमच्या कामाचे स्वरूप काय आहे?

माझे काम म्हणजे मी विटभट्टी कारखान्यावर मजूर म्हणून आहे. विटी बनवणे, त्यांना वाळवणे, भट्टीला लावून नंतर त्यांना भाजणे हे माझे रोजचे काम आहे.

तुमच्या या कामातून तुमच्या परिवाराचा उदरनिर्वाह भागतो का?

आमच्या दोघांच्या हातभाराने आमच्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह भागतो.

तुमचे रोजचे उत्पन्न किती आहे?

आम्हाला दिवसाचे २०० रुपये भेटतात.

तुमच्या घराची परिस्थिती कशी आहे?

माझ्या घरची परिस्थिती सामान्य आहे.

तुम्हाला तुमच्या व्यवसायाबद्दल काय वाटते?

या व्यवसायातून आमच्या घराचा उदरनिर्वाह होतो. कोणताही व्यवसाय हा छोटा किंवा मोठा नसतो. आपण आपल्या कामाचा सन्मान केला पाहिजे.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

आम्हाला शासनाकडून अशी अपेक्षा आहे की आम्हाला दिवसाचे २०० रुपये न देता ७०० रुपये दिले पाहिजे. एवढ्या पैशात घर चालवणे अवघड आहे. कितीही काटकसर केली तरी आम्हा दोघां नवराबायकोचे पैसे पुरतच नाहीत. काम पण फक्त उन्हाळ्यातच चांगले चालते. हिवाळा व पावसाळ्यात तेवढे काम नसते. ते आठ महिने खूपच अवघड जातात. शासनाने यावर विचार करायला हवा

तुमच्या कुटूंबाविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

माझ्या परिवारात मी, माझे पती, आमची दोन लेकरं. माझे सासू–सासरे. आम्ही एकूण सहा जण राहतो.

तुमच्या व्यवसायामध्ये तुम्हाला, कुटुंबाला काही आजार, संकटे, दुःख होतात का?

नाही. आजार किंवा संकटे तर नाहीत. पण दुःख एवढेच की, आम्ही दोघे आमच्या परिवाराला म्हणजेच लेकरांना व सासू–सासऱ्यांना वेळ देऊशकत नाहीत. कामाचा गुत्तेदार म्हणेन तेवढा वेळ थांबावे लागते.

तुमच्या मुलांचे वय व त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्या.

माझ्या मुलाचे नाव यश असून तो ९ वर्षाचा आहे आणि तो तिसऱ्या वर्गात शिकत आहे. आणि लहान मुलगा असून तो ३ वर्षाचा आहे.

आरोग्यविषयक समस्या आहेत का?

आम्हाला आरोग्यविषयक समस्या अनेकदा घडत असतात. कारखान्यात काम केल्यामुळे आरोग्याला धोका अनेकदा निर्माण होत असतो. याकरिता मजुरांच्या सुरक्षिततेसाठी सरकारने पावले उचलली पाहिजे.

तुमची एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्याचा तुम्ही काही प्रयत्न केला आहे का?

आमची एकंदरीत परिस्थिती अतिशय बिकट व हलाखीची असली तरीही आम्ही सतत प्रयत्न करून या परिस्थितीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. जी वेळ आमच्यावर आली आहे उद्या आमच्या मुलांवर येऊ नये म्हणून आम्ही त्यांना शिकवत आहोत.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

संदेश एकच देईल की मुलांनो, 'शिका, खूप शिका आणि आपल्या आई–वडिलांचे नाव मोठे करा. शिकून चांगली नोकरी करा. कारण आयुष्यात काहीही करण्यासाठी शिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे. शिकलात तरच तुमचे स्वप्न पूर्ण होतील.'

***

घामातून फुललेलं स्वप्न : संदीप कांबळे

मुलाखतकार – **कांबळे दीपक अंबादास,** बी.ए.तृतीय वर्ष

मुलाखतदाता : संदीप कांबळे, वय ४२, शिक्षण ७ वीपर्यंत. व्यवसाय : बांधकाम मजूर.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी लहानपणापासून काम करू लागलो. वडिलांच्या आजारपणामुळे लवकरच जबाबदारी माझ्यावर आली. साधारणपणे गेली १२ वर्षे मी बांधकाम क्षेत्रात मजुरी करीत आहे.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

६०० ते ७०० रुपये मजुरी दररोज मिळते. पण काही वेळा काम नसते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

आमचा दिवस खूप कष्टाचा असतो. सकाळी ९ वाजता काम सुरू होते आणि सायंकाळी ६ ते ७ पर्यंत चालते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझे घर बांधकाम स्थळापासून साधारण ५ ते ६ किलोमीटर अंतरावर आहे.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

आमचे वडील मजूर होते आणि आमची आई घरचे व शेतीतले कामकाज करत. आता माझी पत्नी गृहिणी ती घर सांभाळते. आमच्या घरात माझी दोन मुले आणि आई–वडील आहेत.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुले आहेत, मुलगा ८ वीत शिकतो, मुलगी ५ वीत आहे. त्यांना चांगले शिक्षण द्यावे हीच माझी इच्छा आहे. मी स्वतः जास्त शिकलो नाही पण माझी मुले शिक्षणात पुढे जावीत हे माझं स्वप्न आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

हो. बांधकामाचे काम खूप जोखमीचे असते. पोते, सिमेंट उचलल्याने पाठीचा आणि गुडघ्याचा त्रास होतो. कधीकधी डॉक्टरकडे जावे लागते. पण रोजंदारीवर असल्यामुळे सुटी घेणे म्हणजे मजुरी कमी होणे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

जेमतेम भागतो. भांडे, किराणा– शाळेचा खर्च, औषध यावर बराच खर्च होतो. पण मी आणि माझी पत्नी दोघे मेहनत करतो. म्हणून कसाबसा संसार चालतो.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

आम्हाला शासनाकडून आरोग्यविमा, कामगारांसाठी स्थायी निवास योजना आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी मदत मिळाली पाहिजे. समाजानेही आमच्याकडे आदराने पहावे, कारण आम्ही सुद्धा समाजाच्या उभारणीत महत्त्वाचा वाटा उचलतो.

***

बांधकामावरील नायक : विजय ईश्वर वाघमारे

मुलाखतकार – **किशोर शिवाजी पाडाडे,** बी.एस.सी. प्रथम

मुलाखतदाता :

विजय ईश्वर वाघमारे, गाव पांगरा. शिक्षण १० वी पास, व्यवसाय बांधकाम कामगार.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता? आणि या व्यवसायात आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह भागतो का?

हो भागतो, कारण या व्यवसायात मी खूप दिवस झाले काम करतो. म्हणजे जवळपास १२ ते १५ वर्षापासून हा व्यवसाय करतो.

तुम्हाला तुमच्या व्यवसायाबद्दल काय वाटते?

तसं म्हटलं तर मी खूप दिवसांपासून हा व्यवसाय करतो. त्यामुळे मला माझा व्यवसाय व्यवस्थित वाटतो. मला हा व्यवसाय आवडतो.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

शासनाने कोणत्याही कामगाराला, मजुराला महिन्याला काहीतरी आर्थिक मदत करायला हवी. त्याला रोजच्या जीवनात कामासाठी लागणारे साहित्य उपलब्ध करून देणे आणि महत्त्वाचे म्हणजे रोजगार उपलब्ध करून देणे, रोजगाराच्या, मजुरांच्या मुलामुलींसाठी वेगवेगळ्या योजना, स्पर्धा राबवणे, आणि आपल्या समाजाने त्यांना आपुलकी दाखवून काम देणे,त्यांचा अपमान न करता काम करून घेणे, त्यांना कमी न समजता एक मेहनती माणूस म्हणून ओळखणे, वाढती महागाई लक्षात घेऊन थोडीफार मजुरीमध्ये वाढ करून देणे.

तुमच्या कुटूंबाविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

मी माझ्या आई–वडिलाला एकुलता एक आहे. मला भाऊ बहिण नाही. मला दोन मुली व एक मुलगा आहे. माझ्या घरात मी, माझी पत्नी, आई–वडील, व तीन मुले राहत असतो. आई–वडिलांचे वय जास्त असल्यामुळे ते घरी बसून राहतात. माझी पत्नी घरकाम करते. माझी मोठी मुलगी १०वीत शिक्षण घेत आहे. लहान मुलगी ७ वीत व सगळ्यात छोटा मुलगा ३ रीत आहे. तिन्ही मुले गावातल्या सरकारी शाळेत शिक्षण घेतात. मी गावात किंवा आजूबाजूच्या गावात कामासाठी जात असतो.

तुमच्या व्यवसायामुळे तुम्हाला, कुटुंबाला काही आजार, संकट का?

सकाळी एकदा घरातून बाहेर पडलं की संध्याकाळी घरी जाईपर्यंत त्यांना काळजी वाटते. आम्ही सर्वजण नेहमी काम व निसर्गाच्या सान्निध्यात वावरत असल्यामुळे घरी कोणालाही आजार नाही. आता घरची परिस्थिती वाईट असल्याकारणाने थोडं फार वेगळं वाटतं, पण परिस्थितीला लागलेली नजर कष्टाने व मेहनतीने काढावी लागते. त्यामुळे आपली मेहनत नेहमी चालू ठेवायची.

तुम्ही तुमच्या व्यवसायात बदल करण्यासाठी काय प्रयत्न केले?

सुरुवातीला मी गवंड्याच्या हाताखाली, विटा माल द्यायला जायचो. कितीतरी दिवस मी कमी मजुरीमध्ये काम केले. असंच काही दिवसानंतर मी पण गवंडी झालो. गवंडी झाल्यानंतर कामासाठी खूप वेळ लागायचा. मग मी आपल्या कामासाठी लागणाऱ्या मशीनी विकत आणल्या आणि खूप साहित्य गोळा केले. साहित्यामुळे माझे काम सोपे झाले. आता जलदगतीने काम होते व कमी वेळेत जास्त काम होते. माझ्या व्यवसायात केलेला बदल खूप कामी ठरला.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थ्यांनी खूप मेहनत करावी. आपल्या परिस्थितीची जाण ठेवून अभ्यास करावा. आपल्या जीवनात कोणतेही व्यसन न करता नियमितपणे आपला अभ्यास पूर्ण करावा. आपले शिक्षण पूर्ण करून आपल्या आवडीने आपला व्यवसाय किंवा नोकरी करावी. आपल्या आई–वडिलांची मेहनत आणि त्यांच्या कष्टाची जाण ठेवून अभ्यास करावा.

***

कष्टकरी हाताची ताकद : पुंडलिक गंगाधर गायकवाड

–मुलाखतकार – **श्रेया विजय साळवे (बी.ए. द्वितीय)**

' मला वाटायचं की लोक काम करीत नाहीत. आळशी झालेले आहेत. पण मी सरांच्या मार्गदर्शनाखाली कष्टकऱ्यांच्या मुलाखत घेण्यासाठी बाहेर पडले तेव्हा लक्षात आलं की कष्ट करणारी माणसं किती हालाखीची जीवन जगत आहेत .साध्या साध्या प्रश्नांची त्यांना उत्तरे मिळत नाही.जीवघेणी ठरतात. कधी मजुरी मिळते तर कधी मिळत नाही. कधी कधी चार चार महिने काम मिळत नाही. घरामध्ये खाणारी तोंडे जात. उत्पन्न कमी. अनेक आजार.. याला तोंड देत आपल्या कष्टावरंच जगण्याची त्यांची ताकद बघून मी हादरून गेले. त्यांच्या साध्या अपेक्षा आहेत. शासनाकडून आणि समाजाकडून सुध्दा. 'बांधकाम मजूरदांरासाठी स्थिर रोजगार द्यावा' यात चुकीचं काही नाही. एवढं असतानाही त्यांनी 'शिक्षण हे तुमचं अस्तित्वाचा साधन आहे' हे त्यांच्या भाषेतून जेव्हा सांगितले तेव्हा माझे डोळेच उघडले.'

मुलाखतदाता : पुंडलिक गंगाधर गायकवाड

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी जवळपास पंधरा वर्षापासून मजुरी करतो.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

रोजची मजुरी स्थिर नसते, सामान्यतः जेव्हा प्रोजेक्ट सुरू असतो, तेव्हा रोज ६०० ते ७५० रुपये मिळतात. पण हे काम प्रतिदिन मिळत नाही. काही आठवड्यात किंवा पावसाळ्यात काम बंद पडते तर उत्पन्न शून्य राहते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सकाळी साधारणतः ९ वाजता कामाला सुरुवात होते आणि संध्याकाळी ६ ते ७ पर्यंत काम चालते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझं घर गावच्या मुख्य रस्त्यापासून सुमारे ४ किलोमीटर अंतरावर आहे. मी सायकलने रोज कामावर जातो. हा प्रवास सरासरी २० ते २५ मिनिटांचा असतो. पावसाळ्यात किंवा रस्त्यावर काम चालू असेल तर चालत जावे लागते.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

आमच्या कुटुंबात मी, माझी पत्नी, दोन मुले आणि माझी आई–वडिल आहेत. आम्हाला कमी जागेचा शेतीचा भाग सोडला होता, पण ती कमाई खूपच कमी पडते. माझी पत्नी काहीवेळा छोट्या कामामध्ये मदत करते, पण बराचसा भार माझ्या खांद्यावर येतो.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

माझ्या दोन मुलांपैकी मोठा मुलगा सध्या ९वीत आहे आणि लहान मुलगी ५ वीत शिकते. मोठ्या मुलाला इलेक्ट्रॉनिक्स किंवा यंत्रशास्त्रामध्ये स्वारस्य आहे. तो इलेक्ट्रॉनिक्सचे छोटे प्रयोग करतो. लहान मुलीला गणित आणि चित्रकला आवडते.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

हो, बऱ्याच शारीरिक त्रासामुळे नियमित आरोग्य समस्या भेडसावतात. बांधकामात सिमेंट, धूळ आणि उष्णतेचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे वारंवार श्वसनसंबंधी त्रास, छातीला भारीपण आणि धुळीमुळे कधी कधी दमा किंवा खोकला वाढतो. वजन उचलताना पाठ, कंबर तसेच गुडघ्यावर ताण येतो.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

सामान्यतः परिस्थिती कमी अपेक्षेची आहे. रोजच्या गरजा भागवण्यासाठी मेहनत करावी लागते आणि अपूर्ण उत्पन्नामुळे भविष्यातील बचत किंवा सुरक्षा नसते. तरीही मी हळूहळू कौशल्य वाढविण्याचा प्रयत्न करतो.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

हो. परंतु खूप सीमीत प्रमाणात. रोजचा कमाईत घरातील मुलभूत गरजा जसे अन्न, वीज, इंधन, शाळेचा थोडा खर्च व काही औषधी भागवतो.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाज व शासनाकडून आणि सन्मान मिळावा. स्थानिक पातळीवर आदराने वागवले जावे. शासनाकडे मुख्यतः खालील अपेक्षा आहेत.

१. बांधकाम मजुरांसाठी स्थिर रोजगार द्यावा.

२. शासकीय आरोग्य सेवा व मोबाईल मेडिकल शिबिर जवळपास उपलब्ध करावे.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थ्यांनो, 'तुमचे शिक्षण हेच तुमचे मोठे साधन आहे. आम्हाला कितीही कष्ट करून जगायेच असेल तरी शिक्षणाने जीवनातील संधी वाढतात. तुम्ही जितके चांगले शिकलात, तितकी तुमची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती सुधारू शकते.'

***

कष्टातून उभी राहिलेली दुनिया - विजय शंकर राठोड

मुलाखतकार – **स्नेहा शंकर मनवर**

"आपण दैनंदिन जीवनामध्ये बऱ्याच गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतो. साध्या साध्या बाबी असतात पण त्याची निर्मिती प्रक्रिया आपणास माहीत नसते. आजूबाजूला जात असताना अनेक कारखाने दिसतात पण त्या कारखान्यात काम करणारे मजूर, त्यांचा जगणं, त्यांची व्यथा, त्यांचा जीवनमान याकडे कधी आपण बारकाईने पाहिलेले नसतो. त्यांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न, त्यांना मिळणाऱ्या सुविधा याविषयी कधी विचार केलेला नसतो. विशेषतः लोखंडाच्या पत्रावर प्रक्रिया करणाऱ्या मशीनवर काम करणाऱ्या एका विजय राठोड मजूरदाराची जेव्हा मी मुलाखत घेतली तर मला खूप काही गोष्टी शिकायला मिळाल्या. अनेक गोष्टी मला माहीत नव्हत्या एक तुमची तत्परता अनेकांचे जीव वाचू शकते हे मी त्यांच्या मुलाखतीतून शिकले."

मुलाखतदाता :विजय शंकर राठोड

वय ४०, शिक्षण – १० वी, पत्ता – हडको कॉलनी, नांदेड. ठिकाण – औद्योगिक परिसर, नांदेड

आपण नांदेड मध्ये कोणत्या कारखान्यात काम करतात?

मी नांदेड औद्योगिक क्षेत्रातील महेश स्टील फॅक्ट्रीमध्ये काम करतो.

आपण या कारखान्यात किती वर्षापासून काम करत आहात?

मी इथे १० वर्षापासून काम करतो.

आपले काम नेमके काय असते?

मी लोखंडाच्या पत्र्यावर प्रक्रिया करणाऱ्या मशीनवर काम करतो.

आपण दररोज किती तास काम करता?

दररोज सुमारे ९ तास काम करतो.

आपल्या कामात कोणत्या अडचणी येतात?

उष्णता, आवाज आणि धुळ यामुळे त्रास होतो.

सुरक्षा व्यवस्था कशी आहे?

हेल्मेट, हातमोजे आणि बुट मिळतात, पण काही वेळा साधनांची कमतरता असते.

कारखान्यात अपघात घडले आहेत का?

हो. कधी कधी छोटे अपघात होतात, पण मोठे प्रसंग टळले आहेत.

आपले वेतन किती आहे?

मला दरमहा सुमारे १६००० रुपये मिळतात.

आपले सहकारी कसे आहेत?

सगळे एकमेकांना मदत करणारे आणि प्रामाणिक आहेत.

कारखान्यातील सुविधा कशा आहेत?

कॅन्टीन, पिण्याचे पाणी आणि विश्रांतीगृह आहे.

आपले कुटूंब आपल्या कामाबद्दल काय सांगाल?

त्यांना माझ्या कष्टाचा अभिमान आहे. मीच घराचा एकमेव आधार आहे.

आपल्याला सुट्टी मिळते का?

आठवड्यात एक दिवस सुट्टी मिळते.

सरकारकडून मजुरांसाठी कोणती मदत मिळते का?

काही योजना आहेत, पण त्या सर्व जणांपर्यंत पोहचत नाहीत.

आपल्या भविष्यातील योजना काय आहेत?

मला माझ्या मुलाला चांगले शिक्षण द्यायचे आहे आणि तो अधिकारी व्हावा अशी इच्छा आहे.

आपल्या आयुष्यातील एखादा संस्मरणीय अनुभव सांगा.

एकदा मशीनमध्ये स्पार्क झाला होता. मी वेळेवर वीजपुरवठा बंद केला आणि सर्वांचे प्राण वाचले. त्या दिवशी सर्वांनी माझे कौतुक केले.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाजाने मजुरांचा आदर करावा आणि त्याच्या कष्टाचे महत्त्व ओळखावे, ही माझी पहिली अपेक्षा आहे. तुम्ही दिवसरात्र काम करून उत्पादन तयार करतो, पण अनेकदा समाजात आमच्या कामाचे मूल्य कमी समजले जाते. शासनाकडून माझी अपेक्षा आहे की मजुरांना योग्य वेतन आरोग्य सुविधा, अपघात विमा आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मदत मिळावी. तसेच निवासासाठी परवडणारी घरे आणि सेवानिवृत्ती नंतरची सुरक्षा योजना असावी.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

शिक्षण हीच खरी ताकद आहे. मन लावून अभ्यास करा, प्रामाणिक रहा आणि आपल्या मेहनतीचा अभिमान बाळगा. मजूर कष्ट करून देश उभा करतो पण तुम्ही शिकून देश पुढे न्यायचा आहे.

***

मेहनतीचा मार्ग : अनिता विलास सोनसळे

मुलाखतकार – **दिपाली नंदकिशोर सोनसळे, बी.ए.प्रथम**

मुलाखतदाता : अनिता विलास सोनसळे, वय ४२, शिक्षण– अशिक्षित, व्यवसाय : कार्यक्रमांत स्वयंपाक.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

गेल्या २० वर्षापासून काम करते.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

३०० रुपये

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

११ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

६ ते ७ कि.मी. आहे.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

कौटुंबिक पार्श्वभूमी ही मध्यम स्वरुपाची आहे.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

पाच मुले, दोन मुले, तीन मुली आहेत. मुलाचे नाव : कपिल, शुभम, मुलींची नावे : पुनम, आरती, सुजाता. मुलांचे शिक्षण : ९, ८ वीपर्यंत झाले आहे. मुलींचे शिक्षण १०, ८, १० वीपर्यंत झाले आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

कोणताही आजार नाही.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

त्यांची परिस्थिती ही मध्यम स्वरुपाची आहे. यातून बाहेर पडण्याचा खूप प्रयत्न केला.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

कमवणारा मी आणि माझी दोन मुले आहेत. मुलांना दररोज काम मिळत नाही, मुले पण मजुरीच करतात. माझ्या एकटीच्या मजुरीवर उदरनिर्वाह भागत नाही.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाजाकडून आणि शासनाकडून खूप अपेक्षा आहेत. जीवनमान सुधारणे, सुरक्षितता अशा काही माझ्या समाजाकडून व शासनाकडून अपेक्षा आहेत.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थ्यांनी खूप शिकावे आणि त्यांच्या आई–वडिलांचे नाव मोठे केले पाहिजे. आमची इतकी परिस्थिती नव्हती की आमच्या लेकरांनी शिकावे.

***

घामाच्या रेषांतले भविष्य : संगीता किशोर लोंढे

मुलाखतकार – **अनिल खोबाजी लोखंडे, एम.ए. मराठी द्वितीय वर्ष**

मुलाखतदाता : संगीता किशोर लोंढे

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

पहिले २०० रुपये होते, आता कोणी २०० तर कोणी २५० रुपये देतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सकाळी ११ पासून संध्याकाळी ६ पर्यंत काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

१ ते १.५ किलोमीटरपर्यंत

पोरं किती शिकले?

मोठं तर काय बारावी नापास झालय. डबल परीक्षा देणार आहे. लहानं आयटीआय करालय. आयटीआय करून कंपनीत नौकरी करणार आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

सहा महिने पोट दुखू लागलं आहे. खूप दवाखाने बघितले. कमी होत नाही. आता ऑपरेशन झाले. बरं आहे आता.

एकंदरीत कसं सगळं बरं आहे का मग?

बरं हाय मग तसं. पण पोराचा घोर लागलाय. सरकारी नोकरीचं अवघड झालंय. धंदा करायला भांडवल नाही. मजुरी करून पोट भरत नाही. घर नाही. घर बांधावे लागते. जाऊ दे बाप्पा, होईल सगळं. जीवाला सुख राहावं.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

२०० रुपयाने काय होते. कसे करी करून ढकलावे लागते. काही करता येत नाही.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाजानं मानानं राहू द्यावं आणि शासनानं पोराला नोकरी द्यावी. नुसतं विमा, लाडकी बहीण अशा पैशानं थोडच भागते?

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

मायबापाचा विचार करा, कष्ट करा, आपलं पोट भरा, कुटूंबाचं पोट भरा आणि म्हातारपणी आईबापाला सांभाळा.

***

कामामुळे समाधान मिळते- रजनी पाटील

मुलाखतकार – **पंचशील संजीव मेश्राम : बी.ए.तृतीय**

'आजचे युगे ताणतणावाचे युग झालेले आहे. छोट्या छोट्या गोष्टींमध्ये ताणतणाव वाढतो आहे. बऱ्याच वेळा शहरांमध्ये सर्व सुख सुविधा असूनही लोक ताणतणावात जगतात. उलट त्या तुलनेने काम करणारी मजूरदार माणसं मात्र कष्ट करून रात्री आर्धी भाकर खाऊन समाधानाने जगतात. कामामुळे त्यांना समाधान मिळते. मजुरी कमी असताना आठ ते दहा तास काम करूनही ती भविष्याची जास्त विचार करत नाहीत. भूतकाळ डोकावून पाहत नाहीत वर्तमानाचा जगणं मनमुरादपणे जगतात आणि कष्टांमुळे मनाला समाधान मिळते. ही गोष्ट जेव्हा मी मुलाखत घेतली तेव्हा प्रकर्षाने जाणवली आणि लक्षात आलं कष्टच माणसाला समाधान देऊ शकते. कोणत्याही प्रकारचे कष्ट असो ते कष्ट प्रामाणिक केले तर नक्कीच आपलं मन आणि मेंदू या दोन्हीलाही दिलासा मिळतो.'

मुलाखतदाता : रजनी पाटील, वय ३५, शिक्षण १० वी पास.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी १० वर्षापासून मजुरी करते.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

रोज ३०० ते ४०० रुपये मिळतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

दिवसभरात ८ ते १० तास काम करावे लागते.कामामुळे समाधान मिळते

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

घरापासून कामाचे अंतर २ कि.मी. आहे.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

माझे पती रिक्षा चालवतात. दोन मुले आहेत.

मुलं-बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

दोन मुले आहेत, दोघेही शाळेत जातात.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

कधीकधी थकवा आणि कंबरदुखी होते.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे?

यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती कठीण आहे. मुलांच्या भविष्यासाठी प्रयत्न करते.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

मुश्किलीत भागते.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

शासनाकडून आर्थिक मदत आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी सुविधा हव्या आहेत.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

शिक्षण महत्त्वाचे आहे. मेहनत करा आणि परिस्थितीवर मेहनतीने मात करा.

***

विटभट्टी : एक हंगामी व्यवसाय आणि व्यथा.

मुलाखतकार : **साक्षी दत्तराव पतंगे**

'कोणताही बांधकाम करताना, घर असो, शाळा असो, महाविद्यालय असो किंवा कार्यालय असो त्यासाठी आवश्यक असणारी बाब म्हणजे वीट. हे वीट कशी तयार होते ही बाब बऱ्याच वेळा शहरातल्या मुला मुलींना माहित नसतं. त्याचा एक कारखाना असतो. तिथे मजूर काम करत असतात. विटा बनवणे, त्यांना वाळवणे, भट्टीत भाजून घेणे.. ही अतिशय कष्टाची कामे मजूरदार करत असतात. विशेषतः पुरुष आणि महिला हे दोघेही दिवस रात्र करत असतात. हा व्यवसाय बऱ्याच वेळेला हंगामी स्वरूपाचा असतो. उन्हाळ्यात काम मिळत असल्यामुळे चांगले दिवस येतात. पण बाकी ऋतूमध्येमध्ये हे काम बंद होतं. मुलाखत निमित्ताने सुलताना मोमीन या मुस्लिम महिलेची मुलाखत घेतली तेव्हा मी अवाक होऊन गेले. त्या कामाची पार्श्वभूमी, दारिद्र्याची व्यथा, समाजाच्या अपेक्षा आणि शिक्षणाची त्यांच्या मनातली तळमळ सहज लक्षात आली. ही मुलाखत माझ्यासाठी एक नवीन मार्गदर्शक तत्व ठरली.'

मुलाखतदाता : सुलताना जमन मोमीन

तुमचे वय किती आहे?

माझे वय ४२ वर्ष आहे.

तुम्ही हे मजुरीचे काम किती वर्षे झाली करत आहात?

मी हे काम २६ वर्षे झाले करत आहे.

तुम्ही कोठे राहता?

आम्ही किवळा या ठिकाणी राहतो.

तुमच्या कामाचे स्वरूप सांगा.

माझं काम म्हणजे मी वीटभट्टी कारखान्यावर मजूर म्हणून काम करते. विटा बनवणे, त्यांना वाळवणे, भट्टीला लावून नंतर त्यांना भाजणे हे माझे रोजचे काम आहे.

तुमच्या या कामातून तुमच्या परिवाराचा उदरनिर्वाह भागतो का?

माझा नवरा पण माझ्यासोबत काम करतो. आमच्या दोघांच्या हातभाराने आमच्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह कसातरी भागतो.

तुमचे वर्षाचे उत्पन्न किती आहे?

आम्हाला दिवसाचे २०० रुपये भेटतात. पगार हा अनिश्चित असतो.

तुमच्या घराची परिस्थिती कशी आहे?

माझ्या घराची परिस्थिती सामान्य आहे.

तुम्हाला तुमच्या कामाविषयी काय वाटते?

कोणतेही काम हा छोटे किंवा मोठे नसते. आपण आमच्या कामाचा सन्मान केला पाहिजे.

तुमच्या कुटूंबाविषयी थोडक्यात माहिती द्या

माझ्या परिवारात मी, माझे पती, आमचे दोन लेकरं आणि सासू–सासरे आहेत.

तुमच्या व्यवसायामध्ये तुम्हाला कुटुंबाला काही आजार संकटे आहेत का?

नाही आजार किंवा संकटे तर नाहीतच. पण दुःख एवढंच की आम्ही दोघे आमच्या परिवाराला म्हणजे लेकरांना व सासू सासऱ्यांना वेळ देऊ शकत नाहीत. गुत्तेदार भांडत असतो.

तुमची एकंदरीत परिस्थिती कशी आहे. यातून बाहेर पडण्याचा तुम्ही काही प्रयत्न केला आहे का?

आमची एकंदरीत परिस्थिती अतिशय बिकट व हलाखीची असली तरी आम्ही सतत प्रयत्न करून या परिस्थितीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. जे वेळ आमच्यावर आली आहे उद्या आमच्या मुलांवर येऊ नये म्हणून आम्ही त्यांना शिकवित आहोत.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

संदेश एकच देईल की, "मुलांनी शिकावं, खूप शिकावं, आणि आपल्या आई–वडिलांचे नाव मोठे करावे. शिकून चांगली नोकरी करा कारण आयुष्यात काहीही करण्यासाठी शिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे. शिकलात तरच तुमचे स्वप्न पूर्ण होईल."

***

उन्हापावसात जगणारे हात : गयाबाई गोपीनाथ कदम

मुलाखतकार – **अश्विनी साहेबराव हसूकवाड, बी.ए.द्वितीय वर्ष**

मुलाखतदाता : गयाबाई गोपीनाथ कदम, वय २१, शिक्षण ६ वी.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

गेले सात वर्षे झाले शेतीमध्ये काम करत आहे.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

दिवसाचे २०० रुपये रोज मजुरी मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

दिवसभरात ८ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

घरून शेतीच्या ठिकाणी पोहोचण्यासाठी कमीत कमी १ ते १.५ तास लागतो.

मुलं-बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

एक मुलगी आहे. ती ग्रामीण शाळेत शिकत आहे. ती सध्या तिसरीला आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

आरोग्यविषयक कोणत्याही समस्या नाहीत.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

एकंदरीत परिस्थिती चांगली आहे. फारश्या समस्या नाहीत.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

आर्थिक परिस्थिती थोडी कमकुवत आहे. रोजचा खर्च भागतो.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

शासन व समाजाकडून एवढ्याच अपेक्षा आहेत की कठीण परिस्थितीत साथ द्यावी.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थ्यांनी शिकावे व पुढे जावे.

***

पोटापाण्याचा प्रश्न तेवढा गंभीर नाही-अर्चना राजू कदम

मुलाखतकार –

मुलाखतदाता : अर्चना राजू कदम, वय ३०, शिक्षण ५ वी.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

गत १० वर्षांपासून शेतीत काम करत आहे.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

दिवसाला २०० रुपये मिळते. तसेच महिन्याचे दररोज काम लागले तर ६००० रुपये जमा होतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

दिवसभरात ८ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

घरापासून कधी लांब तर कधी जवळ असते. कमीत कमी १ कि.मी. च्या जवळपास.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती कशी आहे?

सामान्य आहे.

मुलं-बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

दोन मुले आहेत व ते सध्या ग्रामीण शाळेत शिकतात. एक मुलगा ७ वीत तर दुसरा ५ वीत आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

आरोग्यविषयक कोणत्याही समस्या नाहीत.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

एकंदरीत परिस्थिती वाईट होती. माझा नवरा व्यसनी होता पण त्यांनी त्यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला व आता आमची परिस्थिती चांगली आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

पोटापाण्याचा प्रश्न तेवढा गंभीर नाही. पोटापाण्याइतके पैसे कमावतो.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाज व शासनाकडून थोड्याफार अपेक्षा आहेत. कारण आम्ही गरीब आहोत. शासकी योजनांचा लाभ द्यावा.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

त्यांना जे शिक्षण घेता आले नाही ते शिक्षण विद्यार्थ्यांनी घेऊन पुढे गेले पाहिजे.

***

कष्टाने फुलते जीवन : गोदावरी किशन कदम

मुलाखतकार – **कांचन प्रकाश तळणे,** बी.ए.प्रथम

"भारत हा कृषिप्रधान देश असून शेतकरी नसलेला शेती करणारा देश आहे. असे उपहासाने म्हणायची वेळ आपल्यावर आली आहे. आज शेतात कष्ट करताना फारसे कुणी दिसत नाही. विशेषतः शेती विकत घेणारी माणसे हे उद्योगपती झाले आहे पण शेतमजूर मात्र जिथे आहे तिथेच आहे. दोनशे रुपये मजुरीवर सात तास काम करावे लागते आणि या कामासाठी पाच ते सहा किलोमीटर पायी जावे लागते. एवढं करूनही वेळेवर पगार मिळतो असं नाही. तरीपण आपला उदरनिर्वाह भागाव आपली छोटी छोटी प्रश्न सुटावीत लेकरा बाळांना शिक्षण मिळावं या हेतूने कष्ट करणारी गोदावरी महिला जवळपास पंधरा वर्षापासून काम करत आहे. आणि ती एखाद्या वेळेस आज नाहीतर उद्या कष्टानेंच जीवन फुलेल ही आशा ठेवून जगते आहे."

मुलाखतदाता : गोदावरी किशन कदम, वय ४५, शिक्षण : आशिक्षित, व्यवसाय– शेतमजूर.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

१५ वर्षापासून काम करत आहे.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

२०० रुपये मजुरी मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सहा ते सात तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

५ किंवा ६ किलोमीटर कामासाठी जावे लागते.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

कौटुंबिक पार्श्वभूमी ही खूप गरिबीची आहे.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

एक मुलगा आणि दोन मुली आहेत. मुलाचे नाव पांडुरंग किशन कदम, त्याचे शिक्षण दहावीपर्यंत झाले. मुलगी : ज्योती किशन कदम. तिचे शिक्षण पाचवीपर्यंत झाले. दुसऱ्या मुलीचे नाव आशा किशन कदम आहे. तिचे शिक्षण नववीपर्यंत झाले.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

बी.पी.चा आजार आहे. नेहमी दवाखान्यात ॲडमिट करावे लागते.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती ही खूप गरिबाची होती. बाहेर पडण्याचा खूप प्रयत्न केले.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

कमवणारे आम्ही दोघेच आहोत. पोट भरण्यामध्ये खूप अडचणी येतात. उदरनिर्वाह भागत नाही.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

समाजाकडून मान सन्मान दिला पाहिजे. आदराने सोबत बोलले पाहिजे. शासनाकडून आलेल्या सर्व लाभ भेटला पाहिजे. जसे की, घरकुल योजना, पीक विमा योजना.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

खूप शिक्षण घेतले पाहिजे. आई–वडिलांचे नाव मोठे केले पाहिजे.

***

स्थलांतरीत मजुरांची वेदना : संजय दिगंबर गुंडे

मुलाखतकार – **फाळके सतीश संदीप, बी.एस्सी. प्रथम**

"मराठीतील सुप्रसिद्ध कवी नारायण सुर्वे यांची एक कविता प्रसिद्ध आहे,
रोजीचा रोटीचा प्रश्न रोजचाच आहे. कधी फाटकात आहे तर कधी फटका बाहेर आहे

ही अवस्था आपणास सर्वत्र दिसून येते. मजुरी करणारी माणसं, शेतमजुरी करणारी माणसं आपल्या आयुष्यातील अतिशय महत्त्वाचा वेळ मजुरीसाठी घालवतात. एवढेच नाही तर शिक्षणाचा खर्च, आरोग्याचा खर्च आणि नियमित होणारा इतर खर्च या मजुरीतून काढणं मुश्किल असते.

कधीकधी मजूरदारांना आपल्या बालपणाची झालेली चूक सतत सतावत असते. विशेषतः आपण चांगले शिक्षण घेतला असता तर ही वेळ आली नसती ही त्यांची मोठी खंत त्यांच्या पुढे असते. आपल्या लेकरा बाळांना तर ही वेळ येऊ नये म्हणून फार मेहनत करून आपल्या मुलांना शिक्षण देणारी आणि त्यांची स्वप्न पाहणारी कुटुंबे आपल्याला रोजच दिसतात. त्यापैकी एक कुटुंब म्हणजे संजय दिगंबर गुंडे यांचे आहे."

मुलाखतदाता : संजय दिगंबर गुंडे

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता? काय काम करता?

मी लहानपणापासून शेतमजुरी करतो. मी ११ वर्षाचा होतो, तेव्हा माझे वडील वारले. सारी जबाबदारी माझ्यावर आली. घरची परिस्थिती बरी नव्हती म्हणून मी शिक्षण अर्धवट सोडून शेतात कामाला लागलो. हंगामाप्रमाणे वेगवेगळे काम करतो. पेरणी, निंदण, खत टाकणे, कोळपणे इत्यादी.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

४०० ते ५०० रुपये मिळतात. पण तेही कायम मिळत नाही. हंगाम असेल तर काम जास्त लागते व ५०० रुपये मिळतात. कधी कमी काम लागलं तर ४०० रुपये रोज मिळते. नाही तर काही दिवस बेरोजगार बसावे लागते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

दिवसभर खूपच काम करावं लागतं बघ, सकाळी साधारणतः १० वाजता शेतावर पोहोचावे लागते. मग बैल थोडा वेळ चारवणं, नंतर कोळपण सुरू. मग दुपारी थोडं जेवायला थांबतो.संध्याकाळपर्यंत साधारणतः मला सात–आठ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

२–३ किलोमीटर. काही वेळा दुसऱ्या गावात काम मिळालं तर ५–६ किलोमीटर चालत जावे लागते.

तुमची कौटुंबिक माहिती सांगा.

मी व माझी बायको शेतमजुरी करतो. पैशाची नेहमीच अडचण असते.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुली आहेत. मोठी मुलगी ४ थीत शिकते व लहान मुलगी २ रीत आहे. आम्ही तर जास्त शाळा शिकलो नाही काही कारणामुळे. मुली तरी शिकलेल्या बऱ्या, त्यांचे आमच्यासारखे हाल तरी होणार नाहीत. पण शाळेचा खर्च, वह्या–पुस्तकं, फी, कपडे यात खूप अडचण होते. कधी मजुरी कमी मिळाली तर फी भरणं कठीण जातं. तरीही मी मुलींना काही कमी पडू देत नाही. शिकवायचा प्रयत्न करतो.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

पावसाळ्याच्या दिवसात अनवाणी पाण्यात व चिखलात काम करून पायाला चिखल्या, बुरशी, खाज सुटते. नेहमी औषध घ्यायला नेहमी पैसे पण नसतात. म्हणून घरगुती उपचार करावे लागतात. डॉक्टरकडे फक्त जास्त आजार झाला तरच जातो.

म्हणजेच रोजचं काम म्हणजे रोजचा त्रास, पण उदरनिर्वाहाकरिता काम करणे भाग आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

हो. शेतमजुरीतून काही प्रमाणात उदरनिर्वाह भागतो. पण नेहमीच पुरेसा नाही. काम मिळालं की जेवढे पैसे येतात त्यात घर चालवणं, मुलींची शाळा, अन्नवस्त्र व धान्य, छोटेमोठे खर्च, कधी कर्ज फेडणे, ह्या सर्व गोष्टी सांभाळाव्या लागतात. पण काम कमी मिळालं की काही दिवस खाण्यापिण्याच्या तंगीचे दिवस येतात.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

मी तुम्हाला एकच संदेश देईल. शेतमजूर खूप कष्ट करतो. उन्हात, पावसात, थंडीत राबतो. ते तुमच्यासाठी अन्न उगवतो. म्हणून शेतकरी व शेतमजुरांचा आदर करा. तुमच्याकडे शिकायची संधी आहे तर ती वाया घालू नका. शिक्षण हेच खरं शस्त्र आहे. ज्यामुळे गरिबाची साखळी तुटू शकते. म्हणून खूप अभ्यास करा. नाव कमवा आपल्या देशाचं.

***

विटा-विटांतून उभी स्वप्ने - कमला बनसोडे

मुलाखतकार –**वन्ने रिया तुळशीराम, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष**

मुलाखतदाता : कमला बनसोडे

तुमचे वय किती आहे?

माझं वय २० आहे

तुम्ही हे मजुरीचे काम किती वर्षे झाली करत आहात?

मी हे काम २० वर्षे झाली करत आहे

तुम्ही कोठे राहता?

आम्ही खेडेगाव या ठिकाणी राहतो.

तुमच्या कामाचे स्वरूप काय आहे?

माझं काम म्हणजे मी विटभट्टी कारखान्यावर मजूर म्हणून आहे. विटी बनवणे, त्यांना वाळवणे, भट्टीला लावून नंतर त्यांना भाजणे हे माझे रोजचे काम आहे.

तुमच्या या कामातून तुमच्या परिवाराचे

उदरनिर्वाह भागतं का?

हो, माझा नवरा पण माझ्यासोबत काम करतो. आमच्या दोघांच्या हातभाराने आमच्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह भागतो. त्याचबरोबर आम्ही जोडव्यवसाय पण करतो ते म्हणजे शेळीपालन आणि कुकुटपालन.

तुमचे वर्षाचे उत्पन्न किती आहे?

आम्हाला दिवसाचे १०० रुपये भेटतात. पगार हा निश्चित नसतो. काम भेटतं तर कधी काम भेटत नाही. तसं तर उन्हाळ्यात चांगलंच पडतं. उन्हाळ्यातच कारखान्याची कामे जास्त चालतात.

तुमच्या घराची परिस्थिती कशी आहे?

माझ्या घराची परिस्थिती सामान्य आहे.

तुम्हाला तुमच्या व्यवसायाबद्दल काय वाटते?

या व्यवसायामुळे आम्हाला वेळचं जेवण मिळतं, आमचा उदरनिर्वाह होतो. कोणताही व्यवसाय हा छोटा किंवा मोठा नसतो. म्हणून आपण आपल्या कामाचा सन्मान केला पाहिजे.

शासनाकडून व समाजाकडून तुमच्या काय अपेक्षा आहेत?

आम्हाला शासनाकडून खूप काही अपेक्षा आहेत की आम्हाला दिवसाचे १०० रुपये न देता आमच्या कुटूंबाचा गाडा सुरळीतपणे चालावा असा पगार आम्हाला द्यावा. जेणेकरून आमच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होतील आणि मजुरांना किंवा कारखान्यात काम करणाऱ्या कामगारांना काही काळापुरतेच काम असते नंतर ते घरी बसून किंवा बेरोजगार होतात, यावर सरकारने विचार करायला हवा. अनेक कारखान्यात काही महिलांचे शोषण होते, यावर रोक आणायला हवी.

तुमच्या घरापासून कामाचे अंतर किती आहे?

आमच्या घरापासून कामाचे अंतर १० ते १५ किलोमीटरपर्यंत आहे.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

माझ्या परिवारात मी, माझे पती, आमचे दोन मुले व सासू–सासरे असे एकूण सहा जण आहोत.

तुमच्या मुलांचे वय व त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्या.

माझ्या मुलाचे नाव सुधीर आहे तो आता १४ वर्षाचा आहे आणि तो आठवीत शिकत आहे. दुसरा मुलगा १८ वर्षाचा असून तो बारावीत शिकत आहे.

आरोग्यविषयक समस्या आहेत का?

आम्हाला आरोग्यविषयक समस्या अनेकदा घडत असतात. कारखान्यात काम केल्यामुळे आरोग्याला धोका अनेकदा निर्माण होत असतो याकरिता मजुरांच्या सुरक्षितेसाठी सरकारने पावले उचलली पाहिजेत.

तुम्ही रोज किती तास काम करता?

आम्ही रोज ८ ते १० तास काम करत असतो.

तुमची एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्याचा तुम्ही काही प्रयत्न केला आहे का?

आमची एकंदरीत परिस्थिती अतिशय बिकट व हलाकीची असली तरी आम्ही सतत या परिस्थितीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. जे वेळ आमच्यावर आली ते उद्या आमच्या मुलांवर यऊ नये म्हणून आम्ही त्यांना शिकवत आहोत.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

संदेश एकच देईल की मुलांनो, शिका, खूप शिका आणि आपल्या आई–वडिलांचे नाव मोठे करा. शिकून चांगली नोकरी करा, कारण आयुष्यात काहीही करण्यासाठी शिक्षण खूप महत्त्वाचे आहे.

***

जिद्दीने माणूस सिद्ध होतो - राहूल पवार

मुलाखतकार –**वर्षा राहूल पवार, बी.एस्सी. द्वितीय**

मुलाखतदाता : राहुल पवार

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी लहानपणापासून मजुरी करतो. आता साधारण १५ वर्षे झाली.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला रोज ५०० रुपये मिळतात. पुरुषांना ५०० रुपये आणि बायकांना ३०० रुपये मिळतात. कधी कधी कामावर अवलंबून असतं. पेरणीला कमी आणि कापणीला थोडी जासत मजुरी मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

आम्ही सकाळी सात वाजता कामाला जातो आणि संध्याकाळी पाच–साडेपाचपर्यंत काम करतो. किंवा हंगामावर अवलंबून असतं. कापणीच्या वेळी दिवसभर काम असतं, पण पावसाळ्यात थोडं कमी.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझं घर शेतापासून साधारण दोन किलोमीटर अंतरावर आहे. आम्ही पायी जातो.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

माझं कुटूंब शेतकरी आहे. आम्ही चार जण घरात राहतो. आई–वडील, मी आणि माझे भाऊ, वडील शेती करतात आणि आई घरकाम करते. आमचं कुटूंब साधं आहे. वडिल मजुरी करतात, आई घरकाम करते आणि मीही काम करून कुटूंबाला मदत करतो. आमचं संयुक्त कुटूंब आहे, आजी–आजोबा, आई–वडील, भाऊ आणि मी, आम्ही सर्वजण एकत्र राहतो.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण

याविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुले आहेत. मोठी मुलगी १० वीत आहे आणि लहान मुलगा ८ वीत आहे. दोन्ही पण शाळेत जातात. दोन मुलं शिक्षण घेत आहेत. मी त्यांना पुढे शिकवायचं ठरवलं आहे.

मजुरदाराला आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

नाही, माझं आरोग्य ठीक आहे, मी रोज काम करू शकतो. मला थोडी पाठदुखी होते पण कामात अडथळा येत नाही. कधीकधी डोकं दुखतं किंवा सर्दी–खोकला होतो, पण मी नियमित औषध घेतो.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती थोडी कठीण आहे. पण आम्ही प्रयत्न करतो, मुलांना शिकवतोय, जेणेकरून त्यांना चांगलं आयुष्य मिळेल. आर्थिक अडचणी आहेत पण मी सतत काम करत राहतो, आणि थोडं थोडं साठवतो. मी सरकारी योजना आणि बचत गटाचा उपयोग करून परिस्थितीत बदल घडवणयाचा प्रयत्न

करतोय. जीवन कठीण आहे, पण हार मानलेली नाही, मुलांना शिक्षण देऊन आमचं आयुष्य सुधारावं हिच इच्छा आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

या मजुरीमधून माझा आणि कुटुंबाचा भरणा होतो.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

आम्हाला योग्य वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि आरोग्य सेवा मिळाव्यात अशी अपेक्षा आहे. शासनाकडून शाळा, रेशन व आरोग्य सुविधा चांगल्या प्रमाणात मिळाव्यात अशी अपेक्षा आहे. समाजाकडून मदत आणि सहकार्य मिळावे आणि शासनाकडून सरकारी योजनांचा लाभ मिळावा अशी अपेक्षा आहे. माझ्या मुलांना चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून शासनाने शाळा आणि आर्थिक मदत द्यावी अशी अपेक्षा आहे.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थी नेहमी शिकत रहावे, मेहनत करावी व कधीही हार मानू नये. शिक्षणामुळेच जीवनात बदल घडतो. शिस्त आणि मेहनत हाच यशाचा मार्ग आहे. घरचे आणि समाजाचे मान राखण्यासाठी शिकणे खूप महत्त्वाचे आहे. अडचणी येतातच पण धैर्याने काम धेतल्यास आपणय कधी काहीही साध्य करू शकतो. विद्यार्थी आपले कुटुंब आणि समाज समजून त्यासाठी नेहमी प्रामाणिकपणे काम करावे.

***

शिकत रहा - शंकुतलाबाई उत्तमराव डहाळे

मुलाखतकार – **व्यंकटेश जगदीश प्रसाद कायस्य, एम.ए.मराठी प्रथम वर्ष**

"कष्ट, कष्ट आणि कष्ट ज्यांच्या आयुष्याला पुजलेले असते ती माणसं आयुष्यभर कष्ट करूनच जगत असतात. आपण नेहमीच्या वातावरणात पाहतो पण त्याकडे बारकाईने पाहिल्यास त्यांच्या कष्टाची महत्त्व लक्षात येतं. जेवण केलेली खरकटी भांडी जेव्हा बाहेर फेकले जातात, घरातला कचरा धुऊन जेव्हा घर स्वच्छ झाडून घेतले जाते, पुसून घेतले जाते, आपले घर अधिक सुंदर, स्वच्छ, सुरेख दिसण्यासाठी म्हणून घरी भांडे धुणारी बाई, घर झाडणारी बाई,घर पुसणारी बाई.. जेव्हा तिच्या आयुष्यातला महत्त्वाचा वेळ तिथे देत असते तेव्हा आपणास त्यांच्या कष्टाचे महत्त्व कळायला लागते. पाच - सहा तास दुसऱ्यांच्या घरी भांडे कपडे करून घर झाडून, पुसून उदरनिर्वाह करणाऱ्या शकुंतला बाईला मात्र वाटतं की शिक्षण फार महत्वाचं आहे. शिकलं पाहिजे, शिकतच राहिलं पाहिजे. तरच आयुष्य बदलेल हा शकुंतला बाईने दिलेला संदेश आमच्यासाठी नक्कीच प्रेरणादायी आहे."

मुलाखतदाता : संकुनतलाबाई उत्तमराव डहाळे, वय ३८, शिक्षण ७ वीपर्यंत.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मला भांडी घासण्याचं काम साधारण ८ वर्षापासून आहे.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला दिवसाला २५० ते ३०० रुपये मजुरी मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

१० ते १२ तास काम करावे लगते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझ्या घरापासून कामाच्या जागा खूप लांब नाहीत. मी ज्या घरात काम करते ती सगळी घरे साधारणतः १० ते १५ मिनिटाच्या अंतरावर आहेत.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

माझी कौटुंबिक पार्श्वभूमी साधी आहे.

मुलं-बाळं किती आहेत आणि त्यांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

मोठी मुलगी १० वीत आहे व मुलगा ७ वीत आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

जड वजन उचलल्याने पाठदुखी आणि गुडघेदुखी वारंवार होते.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

काम कधी असतं, कधी नसतं, पण मुलांचं शिक्षण चालू ठेवण्यासाठी मी सतत प्रयत्न करत आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

तितका नाही, पण कसंबसं जुळवून घ्यावं लागते.

समाज आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

घरकाम करणाऱ्या महिलांसाठी योजना, विमा योग्य मदत मिळावी. समाजाने सन्मानाने वागवावे.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

शिकत रहा, मेहनत करा आणि आई-वडिलांचा आदर करा.

***

श्रमाचे मोल किती... सुनील दत्ता विभुते

मुलाखतकार – **शालिनी रमेश विभुते**

"महात्मा गांधी म्हणाले होते की 'खेड्याकडे चला' आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, 'शहराकडे चला' दोन्ही महापुरुषांच्या मांडणीमध्ये तत्कालीन परिस्थिती आणि पर्यावरणानुसार ते योग्य होते पण आज जग आधुनिक झाले आहे, जग खूप जवळ आलं आहे. खेडेही शहराकडे व नागरीकरणाकडे वाटचाल करीत आहेत .अशा काळात शेतीमध्ये काम मिळणं दुरापास्त झाले आहे. कौशल्य नसतील तर शहरात टिकता येत नाही आणि कौशल्य अवगत केली तर कुटूंब

सांभाळता येत. विशेषतः घर बांधकाम करताना किंवा किचन ओटा किंवा टाइल्स यासारख्या कामांमध्ये थोडीतरी कौशल्य निपुण केली तर जीवन जगणं बऱ्यापैकी सुकर होतं. अशाच एका खेड्यातून शेतात मजुरी न मिळत असल्यामुळे शहरात येऊन स्थायिक झालेल्या आणि आपलं कुटुंब सांभाळणाऱ्या व्यक्तींची जेव्हा मी मुलाखत घेतली. तेव्हा मला बऱ्याच गोष्टी लक्षात आल्या.''

मुलाखतदाता : सुनील दत्ता विभुते, वय ३०, शिक्षण ९ वी.

काम काय करता?

मी घरातील स्वयंपाक बनवण्यासाठी किचनवट्टे बनवतो. तसेच घरातील फरशी, देवघर, दगडाचे रॅक, सामान ठेवण्यासाठी इत्यादी.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला दररोज ५०० रुपये मजुरी मिळते. मी कधी कधी अधिकचे काम केले तर त्याचे पण वेगळी मजुरी मिळते.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी गेल्या पाच वर्षापासून मजुरी करतो.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

मला दिवसभरात आठ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझ्या घरापासून माझ्या कामाचे अंतर २५ किलोमीटर आहे. तसे तर आमचे मालक आम्हाला वेगवेगळ्या ठिकाणी कामासाठी पाठवतात. त्यांचे अंतर वेगवेगळे असते. कधी जवळ पाठवतात. तर कधी खूपच दूर.

तुमची कुटुंबामध्ये कोण कोण राहते?

माझ्या कुटूंबामध्ये ९ व्यक्ती राहतात. माझे आई–वडील, भाऊ, मी, माझी पत्नी. आणि माझे तीन मुली व एक मुलगा आम्ही एवढे जण राहतो.

तुमच्या मुलांच्या शिक्षणाबाबत थोडक्यात माहिती द्या.

माझी मोठी मुलगी ७ वीत आहे. दुसरी मुलगी ५ वीत आहे. तिसरी मुलगी ३ रीत आहे. मुलगा पहिलीत आहे.

तुम्हाला आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

मला तसे तर काही नाही, पण काम केल्यानंतर रात्री खूप थकवा येतो. कारण मोठ्या फरशा उचलाव्या लागतात. खालून वरच्या मजल्यावर न्याव्या लागतात.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

या कामातून माझा उदरनिर्वाह भागत नाही. म्हणून माझी आई व पत्नी लोकांच्या शेती कामाला जातात. तसेच भाऊ व वडील पण लोकांच्या शेताला जातात. सगळ्या गरजा पूर्ण होत नाहीत. कारण आम्ही कुटूंबामध्ये खूप जण आहोत.

तुम्ही आम्हाला काय संदेश द्याल?

मी तुम्हाला सांगतो की, तुम्ही चांगला अभ्यास करा. कारण मला आता असे वाटते मी जर चांगला शिकलो असतो तर कुठेतरी जॉबला असतो. पण मी तेव्हा चांगले शिकलो नाही. म्हणून मला हे अवघड काम करावे लागते. पण तुम्ही नीट अभ्यास करा. आई–वडील कष्ट करून तुम्हाला शिकवतात. त्या शिक्षणाचं तुम्ही काहीतरी फायदा करा. शिकून खूप मोठे व्हा.

***

घामाची कमाई - तेजस्विनी सचिन साळुंखे

मुलाखतकार –**स्नेहल संतोष देशमुख, बी.एस्सी. प्रथम**

मुलाखतदाता :

तेजस्विनी सचिन साळुंखे.

तुमचे वय किती?

माझं वय ३२ वर्षे आहे.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी हे काम १० वर्षे झाले करत आहे.

तुम्ही कोठे राहता?

बामणोलीमध्ये राहते.

तुमच्या कामाचं स्वरूप काय आहे?

माझं काम बांधकामाच्या ठिकाणी रेती उचलून त्यांना मदत करणे आहे व रेती चाळणे, रेती बांधकामाच्या ठिकाणी पोहचवणे.

तुमच्या या कामातून तुमच्या परिवाराचा उदरनिर्वाह भागतो का?

हो, माझा नवरा पण माझ्यासोबत काम करतो, आमच्या दोघांच्या हातभाराने आमच्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह भागतो.

तुमचे वर्षाचे उत्पन्न किती आहे?

आम्हाला दिवसाचे ३०० रुपये भेटतात. पगार हा निश्चित नसतो. काम भेटलं तर कधी भेटत नाही. तस उन्हाळ्यात चांगलंच पडतं.

तुमच्या घराची परिस्थिती कशी आहे?

माझ्या घराची परिस्थिती सामान्य आहे.

तुम्हाला तुमच्या व्यवसायाबद्दल काय वाटतं?

या व्यवसायावर आमच्या घराचा उदरनिर्वाह होतो. कोणताही व्यवसाय हा छोटा किंवा मोठा नसतो. आपण आपल्या कामाचा सन्मान केला पाहिजे.

शासनाकडून व समाजाकडून तुमच्या काय अपेक्षा आहेत.?

आम्हाला ३०० रुपये मजुरी न देता ५०० रुपये दिले पाहिजे. एवढ्या पैशात आमचे घर चालवणे जरा अवघडच आहे. कितीही काटकसर केली तरी आम्हा दोघा नवरा बायकोचे पैसे पुरतच नाहीत. आणि काम पण फक्त उन्हाळ्यातच चांगलं चालतं. हिवाळा व पावसाळ्यात तेवढं कामच नसतं. ते आठ महिने खूपच अवघड जातात. शासनाने यावर विचार करायला हवा.

तुमच्या कुटूंबाविषयी थोडक्यात माहिती सांगा.

माझ्या परिवारात मी, माझे पती, आमची दोन लेकरे, आम्हाला एक मुलगा व एक मुलगी आहे व माझे सासू–सासरे असे आम्ही एकूण ६ जण राहतो.

तुमच्या व्यवसायामध्ये तुम्हाला, कुटूंबाला काही आजार, संकटे, दुःख होतात का?

नाही. आजार किंवा संकटे तर नाही पण दुःख एवढेच की आम्ही दोघे आमच्या परिवाराला म्हणजेच लेकरांना व सासू–सासऱ्यांना वेळ देऊ शकत नाही.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

संदेश एकच देईल की बाळांनो, शिका, खूप शिका, आणि आपल्या आई–वडिलांचं नाव मोठं करा. शिकून चांगली नोकरी करा, आमच्या सारखं मजुरी न करता स्वतःच्या हाताखाली मजूर ठेवा. आयुष्यात काहीही करण्यासाठी शिकणं खूप महत्त्वाचं आहे. शिकलात तर तुम्ही तुमचे स्वप्न पूर्ण करू शकता. आजकाल काहीही करण्यासाठी पैसा हा खूप महत्त्वाचा आहे. तुम्हाला शिकावच लागेल. ते म्हणतात ना की आयुष्यात पैशाच सर्व काही नसते, पण आयुष्यात पैशाशिवाय काही नसते.

***

उन्हापावसात जगणारे हात : गयाबाई गोपीनाथ कदम

मुलाखतकार – **निकिता उद्धव गवळे**

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी १९८६ पासून हे काम करत आहे. आज मला ३९ वर्षे झाली हे काम करत असताना.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला ७०० रुपये रोज मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

आम्हाला दिवसभरात आठ तास काम करावे लागते. आम्ही सकाळी ९ पासून ते रात्री ७ पर्यंत काम करतो.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

गवंडी काम असल्यामुळे काम हे वेगवेगळ्या ठिकाणी असते, त्यामुळे काही निश्चित सांगता येणार नाही.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

माझी कौटुंबिक पार्श्वभूमी मध्यमवर्गीय आहे. माझे वडील हे शेतकरी होते आणि आई ही गृहिणी होती. आम्ही मुळचे रेगाव ता. पूर्णा, जि. परभणी येथील आहोत. सध्याला आम्ही राहूल नगर, सिडको नांदेड येथे स्थायिक आहोत. माझ्या घरात एकूण ९ व्यक्ती आहेत. माझी पत्नी, दोन मुले, व त्यांच्या पत्नी व त्यांचे तीन मुले.

मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण याविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुले व दोन मुली आहेत. मोठ्या मुलीचे नाव मनिषा एकनाथ गोडबोले आहे. तिची १० वी झाली आहे. छोट्या मुलीचे नाव मिनाक्षी आहे. तिची सुद्धा १० वी झाली आहे. मोठ्या मुलाचे नाव सचिन एकनाथ गोडबोले आहे आणि त्याच शिक्षण हे एम.कॉम आहे. छोट्या मुलाचे नाव मंगेश आहे, त्याचे शिक्षण १० वी पास आहे.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

मला गंभीर अशा काही समस्या नाहीत आरोग्यविषयक.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

माझी एकंदरीत परिस्थिती व्यवस्थित आहे. कोणाची पण परिस्थिती ही नेहमी सारखी नसते. वाईट परिस्थितीतून बाहेर पडण्याचा मी नेहमी प्रयत्न करत

आलेलो आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

मजुरीतून माझा उदरनिर्वाह भागतो, पण भविष्यासाठी काही साठवता येत नाही. आणि कुटूंबातील सर्व व्यक्तींच्या सर्व गरजा पूर्ण करता येत नाहीत.

***

कष्टाच्या कडू-गोड आठवणी - अर्चना अविनाश चव्हाण

मुलाखतकार **–ढगे राजश्री हणमंत, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष**

मुलाखतदाता : अर्चना अविनाश चव्हाण

तुम्हाला तुमच्या व्यवसायाबद्दल काय वाटते?

माझ्या कामामुळे मला चांगले वाटते आणि घरच्या, शाळेच्या कामातून वेळ कसा जातो हे कळतच नाही. आता मी संतोष कन्या प्राथमिक शाळा येथे काम करते. येथील सर्व शिक्षकवृंद शाळेतील कामामध्ये मला सांभाळून घेतात. त्यामध्ये मी समाधानी आयुष्य जगते.

शासन व समाजाकडून तुमच्या काय अपेक्षा आहेत?

शासनाकडून व समाजाकडून मला वेळोवेळी माझ्या कामामध्ये त्यांनी मला सहकार्य केले आहे. त्याच्यामध्ये माझे जीवन सुखी आहे. प्रत्येकाने आपले काम व्यवस्थित पार पाडले पाहिजे. ते काम कसेही असो वा कोणतेही असो. शासनाकडून आम्हाला जो पगार मिळतो त्यात वाढ करावी असे आम्हाला वाटते.

तुमच्या या व्यवसायामध्ये तुम्हाला, कुटुंबाला काही आजार, संकटे, दुःख होतात का?

आमच्या कुटूंबामध्ये आम्ही सर्व सुखी व आनंदी आहोत. या कामामुळे मला कोणताही आजार होत नाही, उलट कामात उत्साह निर्माण होतो.

तुम्ही तुमच्या व्यवसायात बदल करण्यासाठी काय प्रयत्न केले आहेत?

मी माझे शिक्षण १२ वी पास असल्यामुळे आणि घरची परिस्थिती साधारण असल्यामुळे मी कोणत्याही कामामध्ये सुखी व समाधान मनाने जीवन जगते.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

माझी मुलं शाळेत जाणारी आहेत, म्हणून मला सकाळी लवकर सगळी कामे करावी लागतात. मुलांना शाळेत पाठवणं, स्वयंपाक करणे व स्वतःच आवरून शाळेत येणं. माझे पती दिवसभर काम करतात. ते घरी नसतात, तेव्हा मला घरचं काय हवं नको ते पहावं लागतं. आणि मी या सर्वात आनंदी आहे.

तुम्ही आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी काय संदेश द्याल?

मी तुमच्या विद्यार्थ्यांना कधी शिक्षक म्हणून तर कधी मावशी बनून त्यांना नेहमी अभ्यासाकडे लक्ष द्यायला सांगते, आणि माणसाने सर्व जणांसोबत एकजुटीने रहावे, असे सांगते. शेवटी आपण सगळेपण या भारत देशाचे नागरकि आहोत आणि सगळे जण मिळून मिसळून समजूतदारीने एकमेकांसोबत राहणे आवश्यक आहे हे सांगेल. प्रत्येक विद्यार्थ्याने अभ्यास करून कोणत्याही पदावर आपले स्थान मिळवावं. आपल्या आई–वडिलांच्या कष्टाची जाणीव ठेवावी व आपल्या देशाचं नाव मोठं करावं.

***

कष्टाला पर्याय नाही - सुनील काळे

मुलाखतकार – **राहुल जयवंत कांबळे, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष**

मुलाखतदाता : सुनील काळे, वय ३८, शिक्षण ७ वीपर्यंत

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी साधारणतः १५ वर्षापासून मजुरी करत आहे. लहानपणापासून घरची परिस्थिती बेताची होती. वडील शेतकरी होते. पण शेती फारशी उत्पन्न देत नव्हती, म्हणून लहान वयातच शिक्षण अर्धवट सोडून मला कामाला लागावे लागले.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

रोज बांधकामावर ४०० ते ५०० रुपये मिळतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सकाळी ९ पासून संध्याकाळी ६ पर्यंत म्हणजे साधारण ८ ते १० तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

जवळपास ५ किलोमीटर आहे.

मजुरदाराला मुलं–बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण याविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुले आहेत. मुलगा ८ वीत शिकतो, मुलगी ३ रीत आहे. मी खूप कष्ट करून मुलांना शिकवतोय. त्यांना आमच्यासारखं आयुष्य जगावं लागू नये म्हणून प्रयत्न करतो.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

हो, दिवसभर जड काम केल्यामुळे पाठदुखी, गुडघेदुखी, थकवा या समस्या जाणवतात. पण दवाखान्यात जायला वेळ व पैसे दोन्ही कमी पडतात.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती कठीण आहे. मजुरीवर घर कसंबसं चालते. कधी कधी कर्ज घ्यावं लागतं. बाहेर पडण्यासाठी लहानसा व्यवसाय सुरू करण्याचा विचार आहे, पण भांडवल नाही.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

कसाबसा भागतो. रोजच अन्न मिळतं पण बचत होत नाही. कधी आजारपण आलं तर खूप अवघड होतं.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

शासनाने गरिबांसाठी स्थिर कामाच्या संधी द्याव्यात, आरोग्यसेवा स्वस्तात उपलब्ध करून द्यावी.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

अभ्यास करा, मेहनत करा, आम्ही जे शिक्षण घेवू शकलो नाही ते तुम्ही घ्या, आमच्यासारखे आयुष्य कष्टाने भरलेलं नको, म्हणून पुस्तकांचा आदर करा.

***

रोजंदारीतील अस्थिरता - सुनीता रामू पवार

मुलाखतकार – **अंकिता संजय टोम्पे**

मुलाखतदाता : सुनीता रामू पवार, वय ३८, शिक्षण ८ वी पास.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी साधारण १५ वर्षांपासून मजुरी करते, लहान मुलं झाल्यावर घर चालवण्यासाठी कामाल लागले.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला दिवसाला ४०० ते ४५० रुपये मिळतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सकाळी ९ ते सायंकाळी ६ पर्यंत म्हणजे जवळपास ९ तास.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

साधारण ३ ते ४ कि.मी. पायी किंवा सायकलने जाते.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

पती मजूर आहेत, दोन मुले शिकत आहेत, घरची परिस्थिती साधारण आहे.

मुलं-बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण याविषयी माहिती द्यावी.

मोठा मुलगा १० वीला आहे. मुलगी ७ वीत आहे. दोघेही शाळेत चांगले शिकतात.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

जड सामान उचलल्यामुळे पाठदुखी व गुडघेदुखीचा त्रास होतो.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

परिस्थिती तंग आहे. पक्के घर नाही, कर्ज फेडण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

कठीण जाते. दोघे मिळून कमाई केल्यामुळे कसाबसा भागतो.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

महिलांसाठी अधिक कामाच्या संधी मिळाव्यात. आरोग्य सुविधा मोफत मिळाव्यात.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

चांगले शिक्षण घ्या. मेहनत करा. आमच्यासारखे कठोर मजुरीचे काम करू नका.

***

विडी कामगारांच्या स्वप्नांचा धूर - सुशीला ताई

मुलाखतकार – **शारदा दादाराव चिलपिपरे**

"वैज्ञानिक इशारा: यापासून तुम्हाला कर्करोग होऊ शकतो अशी ठळक अक्षरात सिगारेट पाकिटवर किंवा विडी पाकिट वर किंवा तंबाखू वर लिहिलेले असताना सुध्दा आपल्याकडे शौक म्हणून ते घेण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. कधी कधी तर त्यात श्रीमंती आणि प्रतिष्ठा समजली जाते. काही चित्रपटांमध्ये तर सिगारेट ओढतानाची स्टाईल म्हणून गौरविले जाते, तर कधीकधी शेतामध्ये कामगार काम करणारे कामगार ताण-तणाव दूर करण्यासाठी सुध्दा विडी पितात पण आपण याचा कधी विचार केला का? ही वेडी तयार करणारी मजुरांची काय अवस्था असेल? त्यांना किती मजूरी मिळत असेल? त्यांच्या आरोग्याची कोणते प्रश्न असतील? त्यांच कुटुंब कसे चालत असेल? याविषयी जेव्हा मी खोलात चिंतन केलं आणि एका विडी कामगाराची मुलाखत घेतली तेव्हा कळलं की विडी कामगारांचं जगणं आणि आयुष्य किती भयावह स्वरूपाचे आहे."

मुलाखतदाता : सुशीला ताई, ३५ वर्षे, शिक्षण ५ वी पास.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी १५ वर्षांपासून विडी काम करते.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला रोज १५० रुपये मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

मला ८ तास काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

घरापासून माझ्या कामाचे अंतर २ कि.मी. आहे.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

माझ्या कुटूंबात पती आणि दोन मुले आहेत, पती दगड काम करतात.

आरोग्याविषयी समस्या आहेत का?

मला मधुमेह आहे, पण औषध घेतल्याने नियंत्रणात आहे.

तुमच्या मुलांच्या शिक्षणाविषयी माहिती द्यावी.

मला दोन मुले आहेत, मोठा मुलगा १० वी पास आहे आणि मुलगी ५ वी शिकत आहे.

एकंदरीत परिस्थिती किंवा अवस्था कशी आहे? यातून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केले आहेत का?

आमची परिस्थिती ठीक नाही, पण मुलांच्या शिक्षणासाठी आम्ही खूप मेहनत करत आहोत.

मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

मजुरीतून आमचा गाडा कसाबसा चालतो.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

शासनाने आम्हाला आर्थिक मदत आणि आरोग्य सुविधा द्याव्यात अशी आमची अपेक्षा आहे.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

विद्यार्थ्यांनी चांगले शिक्षण घ्यावे व आपल्या स्वप्नांना उंची भरावी द्यावी.

***

श्रमविराची जीवनगाथा - संतोष नागोराव मोरे

मुलाखतकार – **मोरे श्रुती संतोष, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष**

मुलाखतदाता : संतोष नागोराव मोरे, वय ४०, शिक्षण ५ वी पास.

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी वयाच्या १९ व्या वर्षापासून बांधकाम कामगाराचे काम करतो.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

मला रोजमजुरी ३०० रुपये मिळते.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

मला दिवसभरात १० तास तरी काम करावे लागते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

माझ्या कामाचे अंतर माझ्या घरापासून १५ कि.मी. आहे. व मी कामाला जाताना सायकलने जातो.

तुम्हाला बांधकामाचे काम रोज रोज मिळते का?

तर नाही, रोजच काम भेटेल याची काही शाश्वती नाही, आठवड्यातून तीन ते चार दिवसच काम भेटते.

तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी काय आहे?

माझ्या कुटुंबात मी, माझी पत्नी व माझा एक मुलगा आणि माझे आई–वडील ही अशी माझी कौटुंबिक पार्श्वभूमी आहे, असे आम्ही पाच जण राहतो.

मुलांच्या शिक्षणाबद्दल?

माझा मुलगा या वर्षी १२ वीला आहे.

तुम्हाला एकच मुलगा होता का?

नाही, मला लहान एक मुलगी होती. कामाला जातांना तिला सोबत नेलं होतं. ती झोपलेली असताना वरच्या मजल्यावरून तिच्या डोक्यात विट पडली व तिचा मृत्यू झाला. त्यामुळे मी माझ्या मुलाला कामाला नेत नाही.

माफ करा हा दादा, मला हा प्रश्नच विचारायला नको होता.

जाऊ द्या ताई नशीब दुसरं काय.

दादा, तुम्हाल आरोग्यविषयक काही समस्या आहेत का?

नाही, आरोग्यविषयक तर काही समस्या नाहीत, पण बांधकाम करताना ओझं उचलावं लागते, त्यामुळे कधीकधी पाय दुखतात, मान दुखते.

एकंदरीत परिस्थिती कशी आहे तुमची?

माझी आर्थिक परिस्थिती खूपच बिकट जाते. आम्हाला घर सुद्धा नाही रहायला. पण मी या परिस्थितीचा सुद्धा सामना करेल. या पैशातून आमचा खर्च, खाणं पिणं, घर खर्च मुलाचं शिक्षण एवढं कसे शक्य आहे. पण आता मला अशा परिस्थितीत राहण्याची सवय झाली. हो ते पण आहे. तुमच्या पैशावर घर चालणं अवघड आहे.

बरं दादा आता तुम्ही या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी काही प्रयत्न केला आहे का?

नाही, कारण माझ्या आईची तब्येत सतत बिघडत असते, त्यामुळे मी दुसऱ्या कामाचा किंवा बाहेरगावी जाण्याचा विचारच करत नाही.

या रोजमजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

नाही. या रोजमजुरीतून आमचा उदरनिर्वाह भागत नाही. माझे पती पण कधीकधी कामाला जातात, त्यामुळे दोन वेळेचं जेवण भेटतं.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

हो आहेत, सरकारला आमची आत जोडून विनंती आहे की महागाई कमी करावी, जेणेकरून आमच्या रोजंदारीत आमचं पोट तरी भरेल. आणि ताई आम्हाला गरीब आहोत याचे दुख नाही, पण आम्ही काम करताना सुद्धा आमचं पोट भरत नाही.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

हो नक्कीच, मुलांनो शिक्षण हे एक अशी गोष्ट आहे जी आपली परिस्थिती बदलू शकते. आर्थिक व मानसिक सुद्धा. म्हणून शिक्षण घेणे हे खूप महत्त्वाचे आहे.

***

श्रमाची शिदोरी : शालू रामदास येंगडे,

मुलाखतकार –**भाग्यश्री बालाजी लांडगे, बी.ए.तृतीय वर्ष**

"भारत हा सुजलाम् सुफलाम् देश आहे असे आपण एकीकडे म्हणतो तर दुसरीकडे आपल्या भारतामध्ये एक वेळ जेवण्याची मारामार होते कष्ट करायला किती तयार असलं तरी कष्ट आणि श्रमाची योग्य मोबदला मिळत नाही. शेतावर काम करणे असो किंवा कोणाची घरी भांडी धुणे करणे असो जवळपास सात आठ तास काम करून सुद्धा जेव्हा सन्मानाने जगता येत नाही, मुलांच्या शिक्षणाचा खर्च, आरोग्याचा खर्च पूर्ण होत नाही अशा वेळेला संवेदनशील कोणत्याही व्यक्तिला मनात खंत आणि दुःख निर्माण होणे साहजिकच आहे. मी अशाच एका भांडी करणाऱ्या महिलांची जेव्हा मुलाखत घेतली तेव्हा चित्तथरारक अनुभव पुढीलप्रमाणे आला."

मुलाखतदाता : शालू रामदास येंगडे, वय ३४, शिक्षण १० वी पास

तुम्ही कधीपासून मजुरी करता?

मी साधारण ५ वर्षापासून हे काम करत आहे. जेव्हा कुटूंबाला आर्थिक मदत करण्याची गरज पडली तेव्हापासून मी दुसऱ्याच्या घरी धुणी–भांडी करण्याचे काम सुरू केले.

तुम्हाला रोज मजुरी किती रुपये मिळते?

रोजची मजुरी नसते. तर महिन्याची असते. मी साधारण ४ ते ५ घरामध्ये काम करते आणि यातून मला महिन्याला एकूण १० ते १२ हजार रुपये मिळतात.

तुम्हाला दिवसभरात किती तास काम करावे लागते?

सात ते आठ तास काम करावे लागते. यामध्ये अर्धा–एक तास जेवणासाठी सुटी असते. म्हणजेच दिवसाला साधारण ८ तास काम होते.

घरापासून तुमच्या कामाचे अंतर किती आहे?

जेथे शेतीचे काम मिळेल त्यानुसार अंतर बदलते.

कधी गावाच्या आसपासचे शेतीचे काम असतात, तर कधी १ ते २ कि.मी. दूर जावे लागते. बहुतेक कधी वाहनाने किंवा चालतही जावे लागते.

तुमची कौटुंबिक परिस्थिती काय आहे?

माझे कुटूंब लहान आहे, मी माझी मुलगी आणि माझे पती. आम्ही कुठेही शेतमजुरी करतो, तर आमचे घर शेतमजुरीवरच चालते.

मुलं बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण याविषयी माहिती द्यावी?

मला दोन मुली आहेत. एका मुलीचे लग्न झाले आहे व एक मुलगी शिक्षण घेत आहे.

मुलं बाळं किती आहेत आणि त्यांचे शिक्षण याविषयी माहिती द्यावी.

मला एक मुलगी आणि एक मुलगा आहे. मुलगी ६ वीत आहे. मुलगा तिसऱ्या वर्गात शिक्षण घेत आहे. तसेच गावातल्या जिल्हा परिषद शाहेत शिकायला आहेत. त्यांचे शिक्षण व्यवस्थित सुरू आहे. परंतु त्यांच्या टयुशन फी साठी खूप आर्थिक ओढाताण होते.

आरोग्यविषयी समस्या आहेत का?

हो, धुणी–भांडी आणि फरशी पुसण्याच्या कामामुळे गुडघे आणि कंबरदुखीचा त्रास होतो. सतेच सतत पाण्यात काम केल्याने हातापायावर त्वचेचे विकार होतात. औषधोपचारासाठी पैसे खर्च होतात.

एकंदरीत परिस्थिती कशी आहे?

एकंदरीत परिस्थिती संघर्षाची आहे. रोजचा खर्च, मुलांचे शिक्षण आणि आरोग्य सांभाळताना खूपच ओढाताण होते. यातून बाहेर पडण्यासाठी मी बचत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जेणेकरून भविष्यात दुसरे छोटे काम करता येईल. स्वयं मदत गट, सेल्फ हेल्प ग्रुप स्थापन करून काही बचत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या मजुरीतून तुमचा उदरनिर्वाह भागतो का?

भागते, पण खूप काटकसरीचे काम आहे. मुलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर खर्च करताना कर्जही काढावे लागते.

समाजाकडून आणि शासनाकडून तुमच्या अपेक्षा काय आहेत?

आमच्या कामाला सन्मानाने बघावे. कामगारांना स्थायी पगार, भविष्याची सोय, पेंशन व आरोग्य विमा मिळावा. मुलांच्या शिक्षणासाठी शासनाने मदत करावी.

आमच्या विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही काय संदेश द्याल?

तुम्ही खूप मेहनत करून शिका, ज्ञानाशिवाय व शिक्षणाशिवाय आयुष्यात पुढे जाता येत नाही. तुमच्या पालकांनी तुमच्यासाठी जे कष्ट घेतले आहेत त्याची जाणवी ठेवा आणि तुमचे ध्येय पूर्ण करा.

***

दोन दिवस ।
कवी: नारायण सुर्वे

दोन दिवस वाट पाहण्यात गेले, दोन दुःखात गेले;
हिशोब करतो आहे आता किती राहिलेत डोक्यावर उन्हाळे!

शंभर वेळा चंद्र आला, तारे फुलले, रात्र धुंद झाली;
भाकरीचा चंद्र शोधण्यातच जिंदगी बरबाद झाली.

हे हात माझे सर्वस्व होते, तेच कधी गहाण राहिले;
कधी आसवे खळाळून हसली, कधी मीच माझे अश्रू प्यायले.

दुनियाचा विचार हरघडी केला, अगा जगन्मया!
म्हणूनच मी या जगात जगू शकलो, जरा तरी धडधाकट काया.

या चिखलातल्या कमळासारखे, कधी मन माझे फुलले नाही;
पण गरिबीच्या या अंधारात, मी कधी कुणापुढे झुकलो नाही.

संकलन
शुभांगी सूर्यवंशी
एम ए मराठी प्रथम

हिंदी सृजनशील विभाग

कार्यकारी संपादक
डॉ.लक्ष्मण काळे

विद्यार्थी संपादक मंडल
रोशनी देवराव हनवते
वेदिका विजय शिंदे

अणुक्रमणिका

हिंदी विभाग –

१ **आशियाना दूसरों का, संघर्ष खुद का**– सुप्रिया अनिल मोरे –४५

२ **ग्रामीण महिला श्रमिको की चुनौतियाँ और वास्तविकता**–रोशनी देवराव हनवते –४७

३ **घंटो की मेहनत चंद रुपयो की कमाई**–इंद्राळे मानसी श्याम –४९

४ **अकेला संघर्ष, दोगुनी जिम्मेदारी, एक विधवा माँ की कहानी–** सानिया फारूक पठाण –५१

५ **कारखाने की मजदूरीः जीवन धारा** – आकाश केशव थोरात –५३

६ **भवन निर्माता : श्रमिक वर्ग की आर्थिक एवं सामाजिक स्थिति**– दिपाली भगवान सूर्यवंशी –५४

७ **मजदूरी, मजबूरी और सुनहरे भविष्य की उम्मीद** – नेहा दीपक कसबे –५५

८ **फैक्ट्री की मजदूरी पर जीवन का बसेरा–** नेहा दीपक कसब –५७

९ **सिमेंट की धूल में अपनी बेटी का भविष्य खोजता एक पिता–**सय्यद सादिया हुसेन –५९

१० **भारतीय किसान का संघर्ष : एक जीवंत व्यथा**–श्वेता माधव मोरे –६२

११ **शिक्षा ही भविष्य है : एक पिता का अपनी संतानों के लिए संघर्ष**–शिंदे वेदिका विजय –६४

१२ **श्रम और स्वावलंबन : पाईप निर्माण क्षेत्र में कार्यरत एक महिला का जीवन अनुभव**
–शिंदे राणी संजय –६६

१३ **घरेलू काम करने वाली महिला का जीवन संघर्ष**–पूजा गोपाळ पांचाळ –६८

१४ **खेतीहर मजदूर महिला का जीवन संघर्ष**– शिवानी विठ्ठल पिन्नलवार –६९

१५ **सिलाई के जरिए आत्मनिर्भर बनी महिला–**गीतांजली मधुकर पवित्रे –७१

१६ **मिट्टी का मोह : नई पीढ़ी और खेती का भविष्य**– मानसी राजेंद्र कुरील –७२

१७ **मजदूर महिला का संघर्ष और बच्चों के उज्वल भविष्य की उम्मीद**–श्रुती सुनील जोगदंड –७४

१८ **जान जोखीम में, दाम कौडियों में : अस्पताल सफाईकर्मियों की व्यथा**–कनिष्क प्रभाकर पंडित –७५

१९ **बढ़ती मेहनत : घटती मजदुरी पर मजदूर के सामने कोई विकल्प नहीं**– नयना दीपक कसबे –७६

२० **बर्तनों के शोर में अनसुनी व्यथा**– संजना गंगाधर दुथड़े –७८

२१ **आजीवन मजदूरी का भार ढोने के लिए विवश**– आरती कोंडीबा नरवाडे –७९

आशियाना दूसरों का, संघर्ष खुद का

– साक्षात्कारकर्ता – सुप्रिया अनिल मोरे, बी.ए. प्रथम वर्ष

"भवन निर्माण का काम करने वाले दिन-रात मेहनत करके भवन निर्माण करते हैं। मगर भवन में बसेरा किसी और का ही होता हैं। जिन हाथों ने ईंट पर ईंट रखकर सुंदर आशियाना बनाया, पर उस निर्माता को यह सुंदर वास्तु गैरों की लगने लगती है। क्योंकि वह कभी उसका मालिक हो ही नहीं सकता। कुछ भी हो देश के गांव, कस्बों और शहरों का निर्माण करने वाला मिस्त्री तथा उनके सहायक बस्तियों को बनाने में बेहद कारगर है। जो भवन वह निर्माण करता है वह निश्चित ही अनुपम है। भले ही उस भवन में रहने का सुख उसे न मिले परंतु दिल का चैन बार-बार उत्साह और बड़प्पन से उसे मनमुराद आनंदित और उमंगीत कर देता है कि भवन का निर्माण उसके हाथों ने किया है। ऐसे ही भवन निर्माण का काम करने वाले मिस्त्री के सहायक का साक्षात्कार यहां प्रस्तुत है-"

साक्षात्कारदाता : अनिल देवराव मोरे, उम्र ४३, पेशा – भवन निर्माण कार्य (मिस्त्री का सहाय्यक), शिक्षा : ८ वी कक्षा तक।

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रहे हैं?

मै लगभग २१–२२ साल से इस काम में हूँ। शुरू में मै गाव में खेतो में मजदूरी करता था। वहॉ से बहुत कम पैसे मिलते थे। कभी २००, कभी २५० रुपये। परिवार बड़ा, तो खर्च बढ गया। इसलिए मजबूरी में शहर आना पडा।

रोज मजदूरी कितनी मिलती है?

मै हैल्पर हूँ, इसलिए ५०० रुपये मिलते है। अगर काम ज्यादा कठीन हो तो मिस्त्री कभी कभी ५०–१०० बढ़ाकर देता है। लेकिन यह पक्का नही है। इस बढ़ाकर दी जा रही रक्कम से अधिक से अधिक काम ले लेता है।

प्रतिदिन कितने घंटे काम करना पडता है?

हम सुबह ९ बजे से काम शुरू करते है और शाम ६ बजे तक चलता है। दोपहर में सीर्फ एक घंटा खाना खाने के लिए मिलता है। गर्मियों में यह काम शरीर को तोड़ देता है।

अपना कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

काम का स्थल लगभग ५ किलो मीटर दूर है। रोज

ऑटो से जाना पडता है। जिससे आने–जाने में ३० से ४० रुपये खर्च हो जाते है। यह खर्च भी मजदूर की जेब से जाना दुःखद है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि क्या है?

हम पाँच सदस्य है। मै, पत्नी, दो बेटे और एक बड़ी बेटी। मेरे माता–पिता गुजर गये है। पत्नी घर संभालती है।

बच्चों की शिक्षा कैसे होती है?

मेरी दोनों बेटियाँ सरकारी स्कूल में पढ़ती है। बडी बेटी १२ वी कक्षा में है। बड़ा बेटा ११ वी कक्षा में है, छोटा बेटा ९ वी में है। मै चाहता हूँ कि वे पढ़ाई करे और हमारी तरह मजदूरी न करे। फीस तो नही है। लेकिन किताबे, युनिफॉर्म और स्कूल बॅग खरीदने में कठीनाई होती है।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

भारी ईट–गाड़ा उठाते उठाते कमर खराब हो गई है। डॉक्टर ने आराम करने को कहा, लेकीन मजदूर आराम करे तो खाएगा क्या? धूल से सांस लेने में भी तकलीफ होती है। बदन में दर्द होता है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसी है?

कमाई अस्थाई है। बारीश के दिनों में काम रुक जाता है। जिससे १५–२० दिन तक आमदनी बंद हो जाती है। घर चलाना मुश्किल हो जाता है।

आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है।?

हाँ, दो साल पहले मिस्त्री का काम सिखने की कोशिश की थी। लेकिन पुरा सिखने के लिए ७ महिने तक बिना मजदूरी काम करना पडता जो मेरे लिए संभव नही था।

क्या इस मजदुरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

कह सकते है कि घर बस चलता है। चलता नही घिसटता है। कभी उधार, कभी कर्ज से काम चलता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है।?

मजदूरी के दाम बढ़ जाए और नियमीत रुप से समय पर वेतन मिले। मेडिकल सुविधा मिले, मजदुरों के बच्चों के लिए शिष्यवृत्ती, निर्माण स्थलों पर सुरक्षा उपकरण दिए जाए।

क्या आप छात्रों को कोई संदेश देना चाहते है?

बेटा, बढ़ाई सबसे बडी पुँजी है। हम पढ़ नही पाए इसलिए आज मजदूरी करनी पड़ रही है। तुम पढ़कर कुछ अच्छा बनना। तभी जीवन बेहतर होगा।

साक्षात्कार दाता की वेदना

हमारी भी अपनी कुछ अपेक्षाएँ है, जैसे हमारा अपना घर हो। हम दुसरो के बड़े–बड़े मकान बनाते है। हमारा घर नही बन पाता और हमें किराये से रहना पड़ता है। हमारे समाज की असली नीव मजदूर के श्रम पर टिकी है। फीर भी उसे सम्मान और न्याय नही मिलता।

***

ग्रामीण महिला श्रमिको की चुनौतियाँ और वास्तविकता

साक्षात्कारदाता : सौ. आशा गौतम भालेराव, उम्र ४०, शिक्षा सातवी पास

– साक्षात्कारकर्ता –रोशनी देवराव हनवते, बी.ए.तृतीय वर्ष

"देश की लगभग सत्तर फ़ीसदी जनता कृषि से जुड़े कार्यों में अपने जीवन का बसेरा ढूँढती हैं। भारत के हर गांव में कृषक जीवन से जुड़े किसान, कृषि मजदूर एवं छोटे-मोटे व्यापारी कृषि उपज से ही अपने जीवन की गाड़ी हांकते हैं। खेती करना एक ऐसा व्यवसाय है जिस व्यवसाय के दुकान को मरते दम तक कोई ताला नहीं लगाया जा सकता क्योंकि जमीन पूरी तरह खुली ही रहती है। इसलिए वह प्रकृति पर निर्भर रहता है। हानी-नुकसान को सहते-सहते किसान अपने जीवन के दूर्दिनों को सँवारने की कोशिश करता है। उसके साथ ही खेत में काम करने वाले खेतीहर मजदूरों के जीवन की भी यही दशा है। जो धूप, ठंड और बरसात को सहकार खेती में मजदूरी का काम करते हैं। इस साक्षात्कार में नांदेड़ जिले के भायेगांव जैसे छोटे से गांव में खेती हर मजदूर के रूप में काम करने वाली एक महिला की आपबीती प्रस्तुत है। खेतों में काम करने वाली महिलाएँ कई चुनौतियों का सामना करते हुए अपने परिवार को बेहतर बनाने की कोशिश कर रही है।"

आप किस गाँव में मजदूरी करते है?

हम भायेगाव जैसे छोटे से गाव में खेत में मजदूरी करने जाते है।

आप कितने सालों से खेत में मजदूरी करते है?

हम लगभग २५ साल से खेत में मजदूरी करने जाते है।

आपको एक साल में कितनी कमाई होती है?

मुझे एक साल में कुछ जादा नही बस चालीस हजार के आसपास हो जाती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ७ से ८ घंटे काम करना पड़ता है।

आप खेतो में कौनसा काम करती है?

मै खेतों में फसलो के बीच उगी घाँस को काटने का काम करती हूँ।

आपके कितने बच्चे है, और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे दो बच्चे है, एक बेटा और एक बेटी, मेरा बेटा

बड़ा है, और बेटी छोटी है। बेटा अभी ग्यारहवी में है और बेटी स्नातक प्रथम वर्ष में है।

आप खेतों में जादातर कौनसे काम करती है?

मै खेतो में बुआई, कटाई, खुदाई आदी काम करती हूँ।

आपको रोज कितनी मजदूरी मिलती है?

मुझे रोज १०० रुपये मजदूरी मिलती है।

पुरुष मजदूरों की तुलना में आपको बराबर मजदूरी मिलती है या कम?

मुझे पुरुष मजदूरों की तुलना में बहुत कम मजदूरी मिलती है। दिन भर की मेहनत के कम से कम ५०० रुपय तो मिलने चाहिए। पर इतने नहीं मिलते हैं।

आपके परिवार में कितने सदस्य है?

मेरे परिवार में चार सदस्य है।

क्या आप किसी सरकारी योजना का लाभ लेती है?

जी नही, अभी तक मुझे किसी भी सरकारी योजना का लाभ नही मिला।

आपकी पढ़ाई कहाँ तक हुई है?

मैने आठवीं कक्षा तक पढ़ाई की है। उसके बाद घर की जिम्मेदारियों के कारण पढ़ाई छोडनी पड़ी।

क्या घर और खेत दोनों की जिम्मेदारी संभालना मुश्किल होता है?

जी हाँ, घर का सारा काम करने के बाद खेत में काम करना मुश्किल होता है। खेत के काम के बाद घर जाकर खाना बनाना तथा घर के अन्य काम भी करने पड़ते हैं।

खेत में काम करने के लिए आपको कितनी दूर जाना पड़ता है?

खेत में काम करने के लिए मुझे दो किलोमीटर दूर जाना पड़ता है।

क्या आप दूसरों के खेती में काम करने के लिए जाती है?

हा, हम दुसरों के खेत में काम करने जाते है। हमारी खुद की खेती नही है।

आपके घर के हालात कैसे है?

मेरे घर के हालात बहुत भीषण है। घर का खर्चा पुरा नही होता। महँगाई अधिक और मजदूरी कम, घर कैसे चलाएँ।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

नही, मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नही है, पर कभी–कभी हात पैर में दर्द होता है। इसलिए कभी–कभी कामपर जाने के लिए जी नही चाहता। पर मजबूरी में काम करना पड़ता है।

आपको काम में कौन–कौन सी समस्याएँ आती है?

तेज धूप, बारिश और ठंड में काम करना पडता है। कई बार समय पर मजदूरी नही मिलती। काम के साथ–साथ प्रकृति की मार को भी सहना पड़ता है।

क्या आपको सरकार से कोई मदद मिलती है?

कभी–कभी हमें मनरेगा जैसी योजनाओं का लाभ मिलता है। लेकिन जानकारी की कमी के कारण सभी योजनाओं का फायदा नही मिल पाता।

आपके गाँव में सभी महिलाएँ खेत में मजदूरी

करती है क्या?

जी नही, हमारे गाँव में सभी महिलाएँ खेत में मजदूरी नही करती, जिनके पास खुद की खेती नही है, और घर का खर्चा पुरा नही होता, ऐसी महिलाएँ खेत में मजदूरी करती है।

आपको सरकार से क्या अपेक्षाएँ है?

हमे सरकार से एक ही अपेक्षा है, समान मजदूरी और बेहतर काम की स्थिति, पुरुषों के बराबर काम के लिए समान मजदूरी और सुरक्षित कामकाजी माहौल क्योंकि अक्सर हम जैसी महिलाओं का काम कम आँका जाता है।

आपके अनुभव से युवा पीढ़ी को क्या संदेश देना चाहती है?

मै युवा पीढी को सबसे पहले यह संदेश देना चाहूँगी कि सबसे पहले वे आत्मनिर्भर बने। अच्छे से पढाई करे ताकि उन्हे हमारी जैसी मजदूरी न करनी पड़े। तभी उनका भविष्य उज्ज्वल होगा।

***

घंटों की मेहनत
चंद रुपयों की कमाई

साक्षात्कारदाता - सुनिता गंगाधर एकाळे, आयु ४०, शिक्षा १० वी पास

– साक्षात्कारकर्ता : इंद्राळे मानसी श्याम, बी.एस्सी.प्रथम वर्ष

"आज शहरों में अक्सर हम यह देखते हैं कि बड़े-बड़े घरों में घरेलू कामकाजी महिलाएँ मजदूर के रूप में घरेलू कामकाज करती है। वर्तमान में जितनी प्रगति हम कर रहे हैं वैसे घर में खुद के काम करने के लिए समय का अभाव निर्माण होता जा रहा है। ऐसे समय में घर के बर्तन मांजना, फर्श की सफाई करना, कपड़े धोना, झाड़ू लगाना जैसे कार्यों के लिए अन्य मजदूर महिलाओं द्वारा यह काम कर लिए जा रहे हैं। ऐसे ही घरेलू कामकाज करने वाली एक महिला का साक्षात्कार यहां विचारनीय है। जो हर दिन अलग-अलग घरों में घरेलू कामकाज कर रही है। इसके साथ ही सिलाई मशीन के जरिए कपड़े सीने का काम करते हुए अपने परिवार की परवरिश को बेहतर बनाने की कोशिश जारी है। ।"

आप कब से मजदूर के रुप में काम कर रही है?

मै १० सालों से बर्तन और कपड़े धोने का काम कर रही हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे एक दिन काम करने के बाद २०० रुपये

मजदूरी मिलती है।

आप एक दिन में कितने घंटे काम करती हो?

मुझे एक दिन में ६ घंटे काम करना पड़ता है।

एक दिन में आप कितने घरों में बर्तन और कपडे धोती हो?

मै एक दिन में चार घरों का काम करती हूँ।

आपका वेतन किस आधार पर तय होता है? दैनिक, साप्ताहिक या मासिक?

मुझे मासिक वेतन मिलता है।

क्या आपको समय पर वेतन मिल पाता है?

मै यह काम लगभग १० सालों से कर रही हूँ। तो सभी लोग जानपहचान के है। इसलिए वेतन की कोई समस्या नही है। समय पर वेतन मिलता है।

आपको मजदूरी करते समय कोई समस्या है?

मुझे काम करते समय कोई समस्या नही है, पर समाज में रहने के कारण कोई न कोई समस्या आती है। उसका सामना करना पडता है।

आपको उनकी तरफ से छुट्टी या अवकाश मिलता है?

उनकीतरफ से तो मुझे कोई छुट्टी नही मिलती क्योंकि मेरा काम ही ऐसा है। जो दैनिक जीवन के लिए अत्यावश्यक हैं। लेकिन कुछ काम पड़ने पर मैं खुद ही छुट्टी लेती हूँ।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण है, जैसे कि मेरे दो बेटे है, एक बेटा ८ वी कक्षा में है और दुसरा ६ वी कक्षा में है। मेरे पति भी मजदूरी करते है, लेकिन इतने कम रुपयों में हमारा गुजारा नही होता, इसलिए मुझे भी मजदूरी करनी पड़ती है।

क्या इस मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

इस मजदूरी से मै अपने परिवार का जीविकोपार्जन कर पाती हूँ। लेकिन यह पुरी तरह से पर्याप्त नही होता। हालाँकि बढ़ती महंगाई के कारण कई बार आर्थिक परेशानी का सामना करना पड़ता है। और बचत करना मुश्किल हो जाती है।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै सभी छात्रों को यह कहना चाहती हूँ कि शिक्षा का हमारे जीवन में बहुत बड़ा महत्त्व है। हम मजदूर लोग रोज मेहनत करके अपना जीवन चलाते है, और हमें पता है कि बिना पढ़ाई के जीवन जीना कितना कठिन हो जाता है। इस लिए आपसे निवेदन है कि समय का सही उपयोग करे और मन लगाकर पढ़ाई करें। आज तो सभी सुविधा उपलब्ध है। तुम्हारे माता–पिता तुम्हारी सभी इच्छा पूरी करते है। मोबाईल और बेकार की बातों में समय न गवाएँ। आपके माता–पिता और शिक्षकों का सम्मान करें।

***

अकेला संघर्ष, दोगुनी जिम्मेदारी, एक विधवा माँ की कहानी

– साक्षात्कारकर्ता – सानिया फारूक पठाण, बी.ए. द्वितीय वर्ष

"जाहिर है कि खेती में तृणमूल निकालने, फसलों में उग आई अनावश्यक घास निकालने, फसलों को खाद डालने जैसे छोटे-मोटे कामों के लिए महिला मजदूरों की नितांत आवश्यकता होती हैं। देहातों में खेती में काम करने वाली कई मजदूर महिलाएँ आज भी हमें अक्सर ऐसे काम करती हुई दिखाई देती हैं। नांदेड़ जिले के किवळा जैसे छोटे से गाँव में खेतीहर मजदूर के रूप में कृषक जीवन से जुड़ी एक महिला की यह करुण कहानी है। जो खेती में मजदूरी का काम करते हुए भी खुद के घर में अन्य काम संभालते हुए कपड़ों की सिलाई का काम करती है। मानो काम करते रहने की विह्वल जद्दोहद ही उसके जीवन की विवशता बनी हुई है। पर इसी विवशता से प्रतिकूल स्थिति पर काबू पाकर अपने घर-परिवार को मजदूरी की रोटी से ही सुख प्रदान करने का काम वह कर रही है। इसी में उनके जीवन का चरम उत्कर्ष एवं कृतार्थता निहित है। "

साक्षात्कारदाता– **सुलताना जलील चाऊस,** आयु ३५, शिक्षा ५ वी

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

उम्र के १९ साल से मजदूरी कर रही हूँ। और आज भी मजदूरी करती हूँ। कुछ दिन मजदूरी करना छोड दिया था। शादी होने से पर अब फिर से मजदूरी कर रही हूँ।

आप को दिन भर की कितनी मजदूरी मिलती है?

मुझे दिन भर की मजदूरी २५० रुपये मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

एक दिन में ७ से ८ घंटे काम करना पडता है। सुबह १० से ६ बजे तक खेत में मजदूरी करती हूँ।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

लगभग २ या ३ किलोमीटर चलना पड़ता है। अपने घर से कार्य स्थल को पैदल ही जाना पड़ता है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

पहले पारिवारिक पृष्ठभूमि अच्छी थी। पर पति का देहांत होने से परिवार पर बहुत परेशानियाँ आई,

कुछ पारिवारिक संकट भी आए। अपने परिवार को मुझे ही संभालना पड़ा। फिरसे मजदूरी करनी पड़ी और अपने परिवार की पारिवारिक पृष्ठभूमि अच्छी करनी पड़ी, आज अपने बच्चों के साथ रोज मजूरी करके अपना घर चलाते चलाते बच्चो की पढ़ाई पुरी करती हूँ। परेशानियों का सामना करते हुए अपने घर को चलाना पड़ रहा है।

आपको कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

२ बच्चे हैं। एक लडका और एक लड़की। लड़का १६ साल का है और लडकी १७ साल की है। लड़का अभी पढ़ रहा है। वह अभी ११ वी में है। और भी आगे पढ़ना चाहता है। लड़की ने १० वी तक पढ़ाई की है। और अब पढ़ाई करना बंद कर दी है। क्योंकि दो बच्चों की पढाई का खर्च भी जादा आता है। इसलिए लड़की की पढाई बंद कर दी और लड़की का आगे पढ़ने का मन भी नही था। इसलिए बंद कर दिया। पर लड़के की पढ़ाई अभी चालू है। और वह आगे पढ़ कर अपने माँ के लिए कुछ करना चाहता है। वह एक पुलिस ऑफिसर बनना चाहता है। इसलिए अपने बच्चे के पढ़ाई के वास्ते दिनरात मेहनत करती हूँ।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है।?

नही, मुझे कोई भी स्वास्थ्य समस्या नही है। पहले भी कोई समस्या नही थी। और आज भी नही है।

क्या आप इस मजदूरी से जीविकोपार्जन कर पाते है?

हाँ, इस मजदूरी से जीविकापार्जन कर पाते है, अपने खेतिहरी मजदूरी के साथ साथ घर पर कपडे भी सिलाती हूँ। इन दोनों कामो से जिविकापार्जन हो जाता है।

आपकी समग्र स्थिति या हालात कैसे है? तथा इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

समग्र स्थिति थोडी खराब है। एक अकेली औरत है जो अपने परिवार की परवरिश करती हूँ। मेरे पति का देहांत होने के कारण घर की परिस्थितियाँ काफी हद तक बिघड़ गई है। हम किराए के मकान में रहते है। मजदूरी भी उतनी नही है कि अपना मकान ले सके।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

समाज और सरकार से अपेक्षाएँ बहोत सारी है। हम सरकार से चाहते है कि एक घरकुल मिले, बच्चों को स्कॉलरशिप मिले ताकि बच्चे आगे की शिक्षा प्राप्त कर सके और पारिवारिक स्थिति भी अच्छी हो जाए।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै छात्रों को यह संदेश देना चाहती हूँ कि शिक्षा ही सबसे बड़ा हथियार है। अगर हम शिक्षित है तो कही भी जॉब कर सकते है, खूद के पैरो पर खड़े होकर कुछ नया कर सकते है। इसलिए शिक्षा को प्राप्त करना बहुत जरुरी है।

***

कारखाने की मजदूरीः जीवन धारा

साक्षात्कारदाता : बाळू संभाजी पंडित, आयु ४३, शिक्षा ८ वी

– साक्षात्कारकर्ता : आकाश केशव थोरात, बी.ए. व्दितीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रुप में काम कर रहे हो?

मै पिछले २०–२५ वर्षो से मजदूर के रूप में कारखाने मे काम करता हूँ। पहले गाँव में काम करता था, लेकिन काम की कमी के कारण शहर में आकर कारखान में काम करना शुरू किया।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे प्रतिदिन लगभग १००० ते १२०० रुपये मजदूरी मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मै सुबह ८ से शाम के ७ बजे तक लगभग १० घंटे काम करता हूँ।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल ७–१० किलोमीटर की दूरी पर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि क्या है?

गाँव से शहर आया हूँ पुरे परिवार के साथ। बस... परिवार चला रहा हूँ।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

नही, मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नहीं है।

क्या आप इस मजदूरी से जीविकोपार्जन कर पाते है?

मुश्किल से होता है, कुछ बचत नही होती। इसलिए काम करना और खाना यही जिंदगी का मकसद बन गया है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

काम की सुरक्षा, बीमा और बच्चों के लिए अच्छी शिक्षा।

आप हमारे छात्रो को क्या संदेश देंगे?

यही कि पढे, लिखे, अच्छे नागरिक बने और अपने आप को अच्छे ओहदे पर ले जाने की कोशिश करे। इसी में जीवन की सार्थकता और सफलता है।

***

भवन निर्माता : श्रमिक वर्ग की आर्थिक एवं सामाजिक स्थिति

साक्षात्कारदाता - इरबा कोंडीबा मस्के, आयु ३५, शिक्षा ९ वी पास

– साक्षात्कारकर्ता – दिपाली भगवान सूर्यवंशी, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष

"जाहिर है कि आदमी चाहे कितना भी मशहूर और अमीर क्यों न हो पर उसको अपना आशियाना बनाने के लिए अन्य लोगों पर निर्भर रहना पड़ता है। कोई भी खुद का मकान खुद खड़ा नहीं करता। उसे इंजीनियर्स, मिस्त्री, अन्य मजदूर तथा अलग-अलग कारहगिरों से ही अपने घर का निर्माण करना पड़ता है। तब जाकर एक सुंदर वास्तु खड़ी है। ऐसी सुंदर वास्तु को खड़ा करने के लिए जिन हाथों ने मेहनत करके उभरा है उनमें से एक है मिस्त्री। जो निरंतर कार्य मग्न रहते हुए अपने कला कौशल के जरिए घर को निश्चित आकार प्रदान करता है। जब मकान पूर्णतः बनकर तैयार होता है तब उसकी खुशी का पारावार नहीं रह जाता। भले ही उस मकान का मालिक कोई और ही क्यों न हो। किसी गैर व्यक्ति का घर होने के बावजूद भी उस मिस्त्री को अपनी खूबियों से बनाए हुए घर की सुंदरता में उसके हाथों का सौंदर्य अमृतपान कराता है। बस दुख इस बात का है कि, वह घर उसका अपना घर नहीं है। वह उसमें रह-बस नहीं सकता। किराए के घर में रहना उसके जीवन की विवशता है। यहाँ भवन निर्माण का काम करने वाले मिस्त्री मजदूर का साक्षात्कार द्रष्टव्य है।"

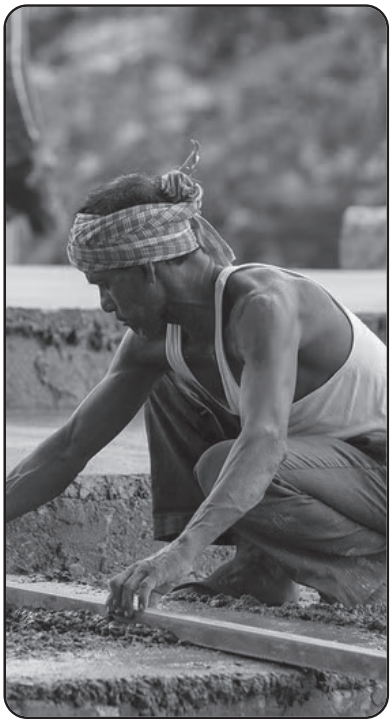

आप कब से मजदूरी कर रहे है?

मै ९ सालों से मजदूरी के रुप में मिस्त्री का काम कर रहा हूँ।

आपको दिनभर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे एक दिन में ८०० रुपये मिलते है।

आप एक दिन में कितने घंटे काम करते है?

मै एक दिन में ८ घंटे काम करता हूँ।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल घर से १० किलोमीटर की दूरी पर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण है।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

भारी काम करने के कारण घुटनों में दर्द रहता है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसी है?

बरसात के मौसम में मिस्त्री का काम रुक जाता है।

आप एक मिस्त्री है, आपको कौनसे काम लगते है?

दिवार पर प्लास्टर करना, नक्शे बनना, लेबर को काम लगवाना, प्लास्टर करना, फर्श लगाना आदि।

आप कामों में कोनसी चिजों का उपयोग करते है?

मै तसला, छन्नी, हाथौडा, थापी, लेवल पाईप इन चिजों का प्रयोग करता हूँ।

आप सुरक्षा के लिए कौनसी वस्तुओं का उपयोग करते हो?

मै हेलमेट, दस्ताने, मजबुत जुते, उंचाई पर काम करते समय सावधानी बरतता हूँ।

आपकी सबसे अधिक उपयोगी चीज कौनसी है?

इंट, सिमेंट, रेत, गिट्टी, पत्थर, पानी, लोहे की जाली आदी।

आप प्लास्टर कैसे करते हो?

मै दिवार की सिमेंट और रेत का पतला लेप चढ़ाता हूँ। गिलापन अधिक रहा तो सुखे सिमेंट का जादा उपयोग करता हूँ, ताकि वह दिवार का पानी सोंख ले।

आप घर इतना मजबूत कैसे बनाते हो?

रेती, सिमेंट, गिट्टी, पानी के मिश्रण तैयार करते है, इससे ही घर मजबूत बनता है।

आपको कोनसी चिजे परेशान करती है?

मै छन्नी, हथोडी से बहोत परेशान रहता हूँ, अगर निशाना चूक जाऐ तो सिधा हात पे लग जाता है, हमे इस हाथोडीसे परेशानी होती है।

आपको हप्ते में कितनी छुट्टिअया होती है?

हम हप्ते में एक ही दिन छुट्टी लेते है।

***

मजदूरी, मजबूरी और सुनहरे भविष्य की उम्मीद

साक्षात्कारदाता – **राधा नागोराव पांचाळ,** आयु ३२ वर्ष, शिक्षा ९ वी पास

–साक्षात्कारकर्ता – नेहा दीपक कसबे, बी.ए.द्वितीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

मै एक साल से अपार्टमेंट में साफसफाई का काम कर रही हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिनभर काम करने के बाद प्रतिदिन १२५ रुपये मिलते हैं। और महिने के ४००० रुपये मिलते

हैं।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे दो घंटे सुबह और शाम को एक घंटा काम करना पड़ता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूरी पर है?

२ किलोमीटर की दूरी पर है। आने जाने के लिए ४ किलोमीटर चलना पड़ता है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

हमारी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण है। मेरे दो बच्चे है, एक लडका और एक लड़की। मेरे पति भी मजदूरी करते है। हमारा छोटासा परिवार है।

आपके कितने बच्चे है। और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे दो बच्चे है। उनकी शिक्षा सामान्य है। हमारी आर्थिक स्थिति साधारण होने के कारण मजदूरी करके ही बच्चों को साधारण शिक्षा के लिए सरकारी स्कूल में पढ़ने के लिए भेजते है।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नही है। लेकिन बच्चों को कोई भी समस्या हुई तो हमे जादा मजदूरी करनी पडती है। जादा मजदूरी करने के बाद हमें वेतन जादा पड़ता है और हमारी समस्या पूरी होती है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसे है?

हमारी समग्र स्थिति साधारण है। हालत तो मजदूरी करके भी कम नही हो पाते, बच्चों की शिक्षा के लिए पैसे लगते है इसलिए खाने–पिने के लिए जादा मजदूरी करनी पड़ती है।

क्या आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

हम मौजुदा हालत से बाहर निकलने के लिए बहुत कोशिश कर रहे है।

क्या इस मजदूरी से आप जिविकोपार्जन कर पाते है?

पूरी तरह से नही। मेरे पति अलग अलग मजदूरी कर के हमारी समस्या दूर करने की कोशिश कर रहे है। खाने–पिने के लिए सामान लगता है, और पैसे के बीना नही हो पाता। इसलिए दोनों को मजदूरी करनी पड़ती है। तभी हमारे परिवार की परेशानी कम होती है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मेरी तरह और भी महिलाएँ पेट भरने के लिए किसी न किसी तरीके से मजदूरी करती है, इसलिए हमे सरकार से अपेक्षा है कि हमे अच्छा वेतन प्राप्त किया जाए। महिलाओं के सुरक्षा की व्यवस्था की जाए। गरीबी दूर करने के लिए मेरी तरह औरते काम करती है, वहा सुरक्षा होना जरुरी है, बच्चो के लिए शिक्षा प्राप्त होनी चाहिए।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै सभी छात्रों से कहना चाहती हूँ कि वे अपनी शिक्षा का पूरा लाभ उठाएँ और अपने परिवार का नाम रोशन करें। हमारी तरह साधारण पृष्ठभूमि के सामान्य लोगों में से बच्चे शिक्षा का लाभ नही ले पाते है। इसलिए जो शिक्षा ले उन्हे अपने और अपने परिवार के बारे में सोचना चाहिए। समय का सही तरीके से उपयोग करे और सुविधाएँ उपलब्ध

है, उनका लाभ ले, इमानदारी से आगे बढे। शिक्षा का सही तरीके से लाभ ले।

***

फैक्ट्री की मजदूरी पर जीवन का बसेरा

साक्षात्कारदाता - निर्मला हरी झुंझुरवार, आयु ६०, शिक्षा ५ वी पास

–साक्षात्कारकर्ता –संजीवनी बालाजी झुंझुरवार, बी.ए.तृतीय वर्ष

"महिलाएँ न केवल घर में ही अपने परिवार की परवरिश करने में अपना जीवन व्यतीत करती है बल्कि परिवार की परवरिश के साथ-साथ खुद के घरेलू कामों को पूर्ण करते हुए फैक्ट्रीयों में भी मजदूर के रूप में काम कर रही है। यह उनके जीवन की एक विशेष खासियत और अहमियत बनी हुई है। एमआईडीसी एरिया में विभिन्न प्रकार की फैक्ट्रियाँ स्थापित हुई है। हमारे महाविद्यालय के नजदीक एमआईडीसी एरिया होने के कारण यहां कई प्रकार की फैक्ट्रियाँ मौजूद है। जिसमें अलग-अलग कामों के लिए पुरुष एवं महिला दोनों भी मजदूर के रूप में काम कर रहे हैं। यहाँ महिला मजदूरों की संख्या कम नहीं हैं। फैक्ट्री में काम करने वाली एक महिला का साक्षात्कार प्रस्तुत है। जो की सुगडी (एक खाद्य पदार्थ) निर्माण करने वाले फैक्ट्री में वह काम करती है। इस काम को लगभग १० वर्षों से वह अंजाम दे रही है। "

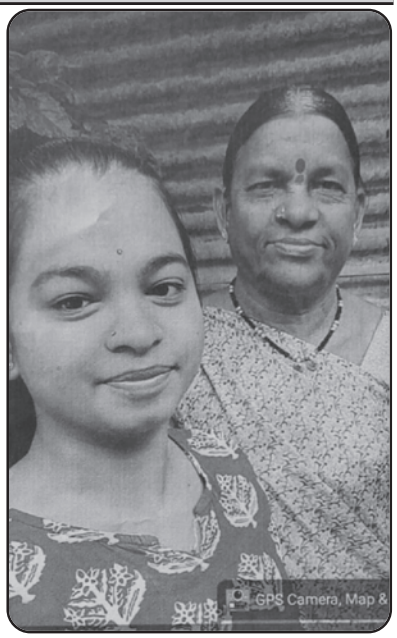

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

मै फैक्ट्री में लगभग १० वर्षों से काम कर रही हूँ। यह फैक्टरी नांदेड़ के सिडको एमआयडीसी एरिया में है।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे एक दिन काम करने के बाद ३०० रुपये मजदूरी मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ८–९ घंटे काम करना पडता है, सुबह ९ से शाम ६ बजे तक मेरा काम पुरा होता है।

आपकी फैक्ट्री में कितने लोग काम करते है?

हमारी फैक्टरी में महिला और पुरुष दोनो ही काम करते है, और दोनो मिलकर लगभग ३०–४० लोग काम करते है।

आपका कार्यस्थल घर से कितना दूर है?

फैक्ट्री २ किलोमीटर की दूरी पर है। आना जाना ४ किलोमीटर होता है।

आपका वेतन किस आधार पर तय होता है, दैनिक, साप्ताहिक या मासिक?

मुझे फैक्ट्री में काम करने के बाद वेतन साप्ताहिक मिलता है। पर मुझे मासिकही वेतन अच्छा लगता है, क्योंकी मासिक वेतन जादा रहता है।

क्या आपको समय पर वेतन मिलता है?

मै इस फैक्ट्री में लगभग १० वर्षे से काम कर रही हूँ तो मुझे वेतन की कोई शिकायत नही है। मुझे समय पर वेतन मिल जाता है। कोई भी काम इमानदारी से करने के बाद वेतन तो समय से मिलता ही है।

सुपरवायझर या मैनेजर का व्यवहार किस तरह का है?

मै बहुत दिन से इस फैक्ट्री में काम कर रही हूँ, मेरे अनुभव से तो सुपरवायजर का व्यवहार बहुत अच्छा है। वेतन के समय पर जल्द से हमको वेतन मिल जाता है।

आपको मजदूरी करते समय कोई समस्या है?

मुझे काम करते समय तो कोई समस्या नही है, पर समाज में रहने के कारण और सामाजिक जीवन में तो समस्या तो आती है। पर किसी भी समस्या का सामना करना चाहिए। काम करते समय तो कोई भी समस्या नही आती है।

आपकी फैक्ट्री में नया वर्ष और दशहरा, दिवाली जैसे त्याहारो के अवसर पर कुछ गिफ्ट दिए जाते है?

जरूर... मुझे फैक्ट्री में काम करने से अनेक गिफ्ट मिलते है। दशहरा, दिपावली और नये साल पर हमको मिठाई और कुछ गिफ्ट मिलते है। रोज के लिए हमारी ड्रेसिंग की तरह साडी दी जाती है।

कोरोना के काल में आपकी फैक्ट्री शुरू थी या बंद थी?

कोरोना काल यह तो हमारे भारत में एक बहुत बडा प्रलयीकाल था। कोरोना विषाणू से बहुत लोगों की मृत्यू हुई है। और अनेक परिवार कोरोना की वजह से डुब गये है। हमारा नसीब है की हम इस कोरोना काल से जिवित रहे है। कोरोना काल में हमारी फैक्ट्री बंद थी। लोगों को बाहर निकलना नही था। इस वजह से हमारी मजदूरी बंद हो गई थी। मजदूरी बंद होने के कारण हमको अनेक कठिन समस्याओं से लढ़ना पड़ा और हमे दूसरा काम करना पड़ा। कोरोना काल में फैक्ट्री बंद थी, पर उसके कई दिन बाद फैक्ट्री शुरू हुई थी।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मेरे जैसे मजदूर अनेक फैक्ट्री में किसी न किसी कारण काम करते है। सरकार से कहना है कि सभी मजदूरी करने वाले, खेती करने वाले किसान, किसी भी तरह की मजदूरी करने वाले मनुष्य को किसी योजना का आधार मिलना चाहिए। योजना की तरह कुछ वेतन मिलना चाहिए।

फैक्ट्री की तरफ से आपको छुट्टी या अवकाश मिलता है?

फैक्ट्री की तरफ से मुझे हर गुरुवार को छुट्टी मिलती है। हम काम करते समय अगर अचानक से कोई घरेलू दिक्कत आई तो हम हमारी मर्जी से भी छुट्टी ले सकते है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण है। जैसे की मेरे दो बेटे मजदूरी करते है और उनकी शादी भी हुई है। मुझे एक लड़की है उसकी भी शादी हो गई है। मेरे पति भी मजदूरी करते है। मेरा परिवार बहुत अच्छा है, सब जन मिलकर रहते है। हमे खेती नही है। इसलिए मुझे और मेरे परिवार को कुछ न कुछ काम करना पड़ता है। हमारा एक अच्छा घर है। मेरा

परिवार अच्छा है और पारिवारिक पृष्ठभूमि ठीक है।

क्या इस मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

इस मजदूरी से मै अपने परिवार का जिविकोपार्जन कर पाती हूँ। लेकिन यह पुरी तरह से नही पर्याप्त होता। हालांकि बढती महंगाई के कारण कई बार आर्थिक परेशानी का सामना करना पड़ता है और बचत करना मुश्किल हो जाता है। यह काम करने से जिविकोपार्जन होता है पर एक जन काम करने से पुरा परिवार कैसे चल सकता। इसलिए पुरे परिवार को ही काम करना पडता है। मानव जीवन में कभी दुख और सुख का समय चलता रहता है पर सभी समस्याओं का सामना करना ही पड़ता है। फिर भी फैक्ट्री की मजदूरी पर ही हमारे जीवन का बसेरा है।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै सभी छात्रों से दिल से कहना चाहती हूँ कि शिक्षा का हमारे जीवन में बहूत बड़ा महत्त्व है। हम मजदूर लोग रोज मेहनत करके अपना घर चलाते है, और हमें पता है कि बिना पढाई के जीवन कितना कठिन हो जाता है। इसलिए आप से निवेदन है कि समय का सही उपयोग करते हुए मन लगाकर पढ़ाई करे। आज तो सब सुविधाएँ उपलब्ध है, तुम्हारे माता–पिता सब इच्छा पूरी करते है। मोबाईल और बेकार की बातों में समय न गवाएँ। आपके माता–पिता और शिक्षकों का सम्मान करे और इमानदारी से आगे बढे। आप ही देश का भविष्य है।

***

सिमेंट की धूल में अपनी बेटी का भविष्य खोजता एक पिता

साक्षात्कारदाता - सय्यद समीर हुसेन, आयु २६, शिक्षा ७ वी

–साक्षात्कारकर्ता : सय्यद सादिया हुसेन, बीए द्वितीय वर्ष

"भारत विकसितता की ओर बढ़ने वाला राष्ट्र होने के कारण यहाँ के गाँव, कस्बे और शहर बड़ी तादाद में आबादी के रूप में बढ़ने के साथ-साथ घरों की संख्या में भी व्यापकता से बढ़ते जा रहे हैं। गाँव कस्बों-शहरों में तथा शहर महानगरों में तब्दील होते जा रहे हैं। उनकी इस तब्दीली में बांधकम क्षेत्र में काम करने वाले मिस्त्री मजदूरों का बहुत बड़ा योगदान है। उन्हीं के कार्य कौशल से बड़ी-बड़ी इमारतें और वास्तुओं का निर्माण किया जा रहा है। मगर एक विपरीत स्थिति इस प्रकार की है कि भले ही वह कितनी भी बड़ी इमारत बांधे पर उसमें उसका निवास होने में मानो एक प्रकार से वह शापित है। जब तक घर का बांधकाम पूरा नहीं होता तब तक उसमें वह काम करता रहेगा। घर पूरा बंध जाने के बाद उसका खुद के हाथों से बनाएं घर से कोई सरोकार नहीं रहता। इसे हम विडंबना भी नहीं कह सकते क्योंकि दुनिया का सच यही है। ऐसे ही भवन निर्माण का काम करने वाले एक मिस्त्री की साक्षात्कार रूपी कथा निम्नवत है- "

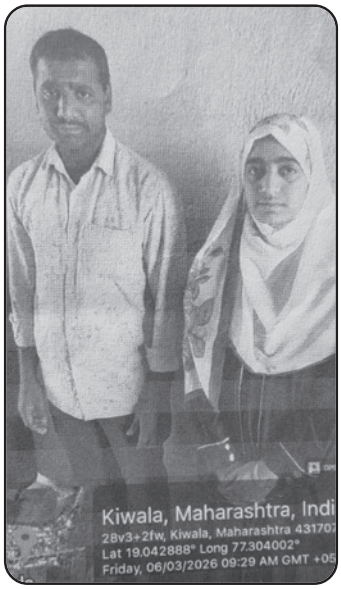

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रहे है?

मै १७ साल की उम्र से मजदूरी कर रहा हूँ। मै घर में सबसे बडा हूँ, इस लिए मुझे मजदूरी करनी पडी और जिम्मेदारियाँ भी संभालनी थी। मिस्त्री का काम बहुत मुश्किल काम है, मिस्त्री काम में सिमेंट की बोरी लेकर दूसरे, तिसरे मंजील पर जाना पड़ता है। दिन भर काम करने से अंग अंग दर्द देने लगता है। गिलावा करते समय रोडा मार मार कर हाथ दर्द करते है। और बांधकाम करते समय आँखों में सिमेंट चला जाता है। आँखे दर्द करती है। और लाल हो जाती है।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

शुरुवात में जब मुझे काम का अनुथव नही था, तब ३०० रुपये प्रतिदिन मिलते थे। जैसे जैसे मैने काम सिखा और अनुभव बढ़ा तनखा बढ़ी। अब मै ५०० रुपये प्रतिदिन काम कर रहा हूँ। कुछ ठेकेदार भोलेभाले मजदूर को कम तनखा में कम पैसो में उनसे जादा काम करवाते है, और मजबूरी के कारण मजदूरों को वह काम करना पडता है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पड़ता है?

मुझे सुबह ९ बजे से लेकर शाम के ६ बजे तक काम करना पड़ता है। दोपहर में खाने के लिए एक घंटा मिलता है। थोड़ा आराम करते है। और जल्दी ही काम पर लग जाते है। गुत्तेदार ६ बजे बोलकर रात ७, ८ बजे तक काम लगाते है। कभी कभी तो सुबह जल्दी काम पर जाना पड़ता है। सुबह जल्दी, टिफीन तयार नही हो पाता। और मुझे खाली पेट ही काम करना पड़ता है। पर दिनभर भुखा रहकर मेरे पास पैसे न रहे तो भी मेहनत करनी पडती है। मिस्त्री का काम एक दिन का नही हर रोज का है, हर दिन ये काम करते करते थक जाते है।

मिस्त्री काम में वजन का क्या प्रभाव पडता है?

मिस्त्री काम में छत के प्लेटों का वजन लगभग २० किलो तक होता है। प्लेटों को उठाकर सही जगह पर लगाना भारी मुश्किल होता है। बहुत जोखीम होती है। ये प्लेट हात पैर या सिर पर गिरने के बाद मजदूरों को गंभीर चोट लग सकती है। हर वक्त ऐसे ही खतरों के बीच बीतता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

हमे घर से दूर काम के लिए १० से १५ किलोमीटर जाना पड़ता है। तो हम बोल नही सकते हमे काम करने के लिए घर से कितनी भी दूर जाना पड़ता है। ऑटो से तो कभी दुसरों की मोटर गाडी से मदत ले कर जाते है। कभी कभी तो तिकीट के भी पैसे नही रहते तो दूसरों की मदत लेनी पड़ती है। गाडी नही मिलने के कारन हमे पैदल घर आना पड़ता है। पैदल जाने के कारण काम पर लेट हो जाते है। तो ठेकेदार गुस्सा करता है। इतना लेट क्यू हूआ है और काम भी जादा लेता है। मिस्त्री काम करते वक्त जो भी संगत रहते है उनकी आदत लग जाती है। अच्छे रहे तो अच्छा नही तो बुरी आदतों वाले हमे बुरी आदत लगाते है। जैसे की पुडी, तंबाखू, दारू जैसी आदते लगती है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरा परिवार एक संयुक्त परिवार है, अपने संस्कारों और अनुशासन के लिए जाना जाता है। मेरे पिता मजदूरी करते है। हमारे परिवार में शिक्षा और इमानदारी को बहुत अधिक महत्त्व दिया जाता है। बचपन से ही हमे बडों का सम्मान करने और मेहनती

बनने की सीख दी गई है। हम मूल रूप से किवला के रहने वाले है। मै एक साधारण परिवार से हूँ। हमारे परिवार की पृष्ठभूमी हमेशा से सामाजिक सेवा और शिक्षा से जुडी रही है। मेरे माता–पिताने मुझे हमेशा स्वावलंबी बनने की प्रेरणा दी है, यही कारण है की अनुशासन और मेहनत मेरी परवरीश का मुख्य हिस्सा है।

आप के कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरी एक छोटी लडकी है जो अभी ४ महिने की है, वह अभी छोटी है, लेकीन मुझे अभी से उसका खर्चा बहुत है, उसकी पढाई–लिखाई बाकी है, जैसे जैसे वह बडी होगी, उसकी स्कुल की फीस, ट्युशन, कॉपी, किताबे जब वह पढने जायेगी, जब उसकी फीस भरनी होगी, उसे ट्युशन लगाना होगा, उसके लिए दखती कलम वही, पेन और बहोत कुछ, और अन्य खर्च बढेंगे, आगे चलकर उसकी शादी की जिम्मेदारी भी होगी। तब तो बहुत खर्च लगेगा। इसलिए मै अभी से थोडा थोडा पैसा बचाकर उसके भविष्य के लिए रखना चाहता हूँ।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

हाँ, मजदूरों को उनके काम की प्रकृती और कठिन परिस्थितियों के कारण कई प्रकार की स्वास्थ्य समस्याओं का सामना करना पड़ता है। यहा प्रमुख स्वास्थ्य समस्या है–

१) हड्डियों और मांसपेशियो की समस्याः

लगातार भारी वजन उठाने और झुककर काम करने के कारण यह सबसे आम समस्या है।

२) पीठ और कमर दर्द : भारी बोझ उठाने से रीढ की हड्डी पर दबाव पडता है।

३) जोडों का दर्द : घुटनो, कंधो और हाथो के जोडों में सुजन या दर्द रहना।

४) मांसपेशिया में खिंचाव : आराम की कमी और लगातार मेहनत से शरीर में अडकन बनी रहती है।

५) सांस से जुडी बीमारिया : धूल, मिट्टी और रसायनो के बीच काम करने वाले मजदूरो को ये परेशानियाँ होती है।

खराब खान–पान और कमजोरी : अनीमिया– खून की कमी, सही पोषण न मिलने के कारण शरीर में खून की कमी हो जाती है, जिससे जल्दी थकान और चक्कर आते है।

चोट और दुर्घटना : कार्यस्थल पर सुरक्षा उपकरणो की कमी के कारण उंचाई से गिरना, कट जाना या मशीन से चोट लगना जैसी दुर्घटना होती है।

मजदूर और मजदूरी को लेकर आप क्या सोचते?

जी हाँ समाज का हर ढांचा मजदूरों की मेहनत पर टीका है। हमारे घर बनाने से लेकर, अनाज उगाने और सामानों की डिलीवरी करने तक हर काम मे मजदूरो का योगदान होता है।

किसी भी देश की अर्थव्यवस्था की रीढ़ वहाँ के मजदूर ही होते है। उनके बिना बडे व्यवसायों और दैनिक सुविधाओं का चलना असंभव है।

देश की प्रगति में मजदूरों की भूमिका :

मजदूर हमारे रहने के लिए घर और बुनियादी ढांचा (सडक, पूल) बनाते है।

कारखानो में काम करके वे उन वस्तूओं का उत्पादन करते है जिन्हे हम रोजमर्रा में इस्तेमाल करते है।

समाज से अपेक्षाएँ कौनसी हैं:

मजदूर समाज का हिस्सा है, लेकिन अक्सर वह खुद को उपेक्षित महसूस करता है। उसकी समाज से मांगे भावनात्मक और मानवीय होती है।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मजदूरों के जीवन और उनके संघर्ष से छात्रों को जीवन के कुछ महत्त्वपूर्ण और व्यावहारिक सबक मिल सकते है। एक मजदूर का जीवन केवल शारीरिक श्रम नही है, बल्कि वह धैर्य, अनुशासन और निर्माण का प्रतीक है।

कडी मेहनत का मूल्य : मजदूर हमें सिखाते है की सफलता का कोई शॉर्टकट नही होता। जिस तरह एक एक ईट जोडकर बडी इमारत बनती है, उसी तरह छात्रों को भी अपनी पढाई में निरंतर मेहनत करनी चाहिए। उनकी मेहनत यह संदेश देती है कि पसीना बहाकर हासील की गई सफलता सबसे टिकाऊ होती है।

***

भारतीय किसान का संघर्ष : एक जीवंत व्यथा

साक्षात्कारदाता : माधव गणेश मोरे, आयु ४०, शिक्षा-दसवी

–साक्षात्कारकर्ता : श्वेता माधव मोरे, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष

"वर्तमान समय में कृषि व्यवसाय से संबंधित किसान ही एक ऐसा जीव है जो फसल की बुवाई के बाद उसके पक जाने और बिक जाने के बाद ही उसके हाथ में उत्पाद का मूल्य प्राप्त होता है। बीच के अंतराल में प्राकृतिक आपदाएँ या अन्य किसी आपदाओं के कारण उसकी फसल नष्ट होती है तो बेचारा कहीं का नहीं रह जाता। दुनिया की ऐसी कोई वस्तु नहीं होगी कि उसके निर्माण में उसका लागत खर्च जितना है उसके आधार पर, बाजार और ग्राहकों के हाथों में जाने के बाद उसका मूल्य निर्धारण कितना होगा इस बात का सारा हिसाब किताब रखकर ही उसका अंतिम मूल्य निर्धारण किया जाता है। पर किसान के उत्पाद का मूल्य कभी किसान निर्धारित नहीं कर पाता यह उसके जीवन की बहुत बड़ी दर्दनाक विडंबना है। मंडी में जब बोली चलती है तब उसके उत्पाद का मूल्य निर्धारण करनेवाला वह खुद नहीं होता बल्कि उस उत्पाद को खरीदने वाला और बिचौलिया दोनों मिलकर दाम निर्धारित करते हैं। भारतीय किसान की यह भयंकर वास्तविकता है और इसी कारण किसानों को आत्महत्याओं को गले लगाना पड़ रहा है। इतनी भीषणता में भी किसान अपनी जमीन को माँ कहकर फसल उगाने का काम निरंतर करता जा रहा है। उसी मा के एक बेटे का साक्षात्कार प्रस्तुत है–"

आप कहाँ पर और कितनी खेती करते है?

हम जोशीसांगवी नामक एक छोटे से गांव में ५ एकड जमीन पर खेती करते है।

आप कितने साल से खेती कर रहे है?

मै पिछले २० वर्षो से खेती कर रहा हूँ।

आपको एक साल में कितनी कमाई होती है?

मुझे एक साल में लगभग १ से २ लाख रुपये तक कमाई होती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में १० से १२ घंटा काम करना पडता है।

आपके खेत में कौन-कौन सी फसले है?

मेरे खेत में हल्दी, गेंहू, सोयाबीन की फसले है।

आपका खेत आपके घर से कितना दूर है?

मेरा खेत घर से डेढ किलोमीटर दूरी पर है।

आपको कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरी एक बेटी है और वो इस साल प्रथम वर्ष में पढ रही है।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

नही, मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नहीं है।

आपकी खेती का तरीका कैसा है (पारंपारिक या आधुनिक?)

हम दोनों ही पद्धतियों से खेती करते है। जैसे की हमे जब बीज बोने के समय पर हम बैलों से पारंपारिक तरीके से काम करते है और धुप के दिनों में ट्रॅक्टर का उपयोग करते है।

आप सिंचाई के लिए किन तरीकों का इस्तेमाल करते है?

हमारे खेत में एक बावडी और एक बोरवेल है, तो हम उन्ही से अपने खेत में सिंचाई करते है।

इस साल मौसम कैसा रहा? फसल पर क्या असर पडा?

इस साल अत्याधिक बारीश होने के कारण पूरी फसल का नुकसान हो गया है। अब जो थोडा बहुत बचा है, उसी में ही पूरे साल का गुजारा करना पड़ता है।

खेती में आपको सबसे ज्यादा क्या चुनौतियाँ आती है?

खेती करते समय सबसे बड़ी चुनौती मौसम की है। मौसम ने साथदेनी चाहिए। मौसम की खराबी सबसे बडी चुनौती है। दुसरी चुनौतियाँ बहोत सी है, जैसे की बिजली का वक्त पर न आना, फसलों पर किड़े लगने जैसी चुनौतियाँ आती है।

आप खेती में कौन-कौन से रसायन इस्तमाल करते है?

हम हमारी फसलें खराब न हो इस वजह से कुछ रसायनों का इस्तेमाल करते है, जैसे सिजेंटा कंपनी का कीटक नाशक औषध और डीएपी का खत, १०:२६:२६, खाद, पोट्याश, सल्फर ऐसे रासायनिको का इस्तेमाल करते है।

आपकी फसल को बाजार में दाम अच्छे मिलते है क्या?

फसल का बाजार में दाम दिन ब दिन कम होता जा रहा है। एक तो मौसम साथ नही दे रहा और उपर से बाजार में दाम भी नही रहा। जिससे गुजारा करना मुश्किल हो जा रहा है। सवसे बड़ी विडंबना यह है कि किसान खुद दाम निश्चित नहीं कर पाता।

सरकार से आपको क्या मदद मिलती है?

अगर मौसम खराब हो जाए और फसल सारी बर्बाद हो जाये, तब सरकार थोडी मदद करती है, जैसे

की बीमा, अनुदान सहाय्यता मिलती है।

क्या इस साल आपका नुकसान हुआ है? इस साल सरकार ने मदद की या नही?

हाँ। इस साल तो सब से जादा नुकसान हुआ है और सरकार ने इसके लिए मदद की है, इस लिए उनका धन्यवाद।

आपको सरकार से क्या अपेक्षाएँ है?

हमें सरकार से बस एक ही अपेक्षा है की हमारे फसलों को अच्छा बाजार मिले। बाजार में दाम बढ़ाए जाए, तो यही हमारे लिए सबसे बड़ी मदद है।

क्या आपकी अगली पीढ़ी खेती में आना चाहती है?

अगर खेती फायदेमंद रही और उसमें अच्छा भविष्य दिखे, तो वे आना चाहेंगे। लेकिन वर्तमान परिस्थिति को देखकर उन्हे दूसरे विकल्प तलाशने पड़ रहे है।

आपके अनुभव से युवा पीढी को क्या संदेश देना चाहते है?

मै युवकों से कहना चाहूँगा कि वे नई तकनीकी को आत्मसात करे, फसल की उपज के साथ–साथ मंडियाँ में दाम कैसे बढेंगे उस बाजर का अभ्यास करे और मिलजुलकर काम करे।

साक्षात्कारकर्ता का मन्तव्य :

इस किसान साक्षात्कार से यह स्पष्ट होता है कि किसान आधुनिक तकनीकों और पारंपारकि ज्ञान का मिश्रन अपना रहे है। वे अपनी आय बढ़ाने और पर्यावरणीय स्थिरता बनाए रखने के लिए प्रयासरत है। सिंचाई, खाद और आधुनिक मशीनरी के उपयोग में सुधार की आवश्यकता है, ताकि वे भविष्य की चुनौतियों का सामना कर सके और कृषी क्षेत्र में आत्मनिर्भर बन सके। सरकार की नीतियों और सबसिडी का लाभ भी महत्त्वपूर्ण है, जो उन्हे और सशक्त बना सकता है।

शिक्षा ही भविष्य है : एक पिता अपनी संतानों के लिए संघर्ष

साक्षात्कारदाता : माधव साहेबराव शिंदे, आयु ४५, शिक्षा : सातवी

–साक्षात्कारकर्ता : शिंदे वेदिका विजय, बी.एस्सी. तृतीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रहे है?

मै पिछले बीस वर्षो से भवन निर्माण क्षेत्र में मिस्त्री मजदूर के रूप में काम कर रहा हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिन भर के काम के लिए सात सौ रुपये मजदूरी मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ८–९ घंटे काम करना पडता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल घर से लगभग दस किलोमीटर की दूरी पर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण है, मेरे परिवार में माता–पिता, पत्नी और बच्चे है, हम सभी मिलजुलकर रहते हैं और मैं मजदूरी करके अपने परिवार की परवरीश करता हूँ।

आपके कितने बच्चे हैं और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे तीन बच्चे है और वे तीनों स्कूल में पढाई कर रहे है। मै चाहता हू कि वे अच्छी शिक्षा प्राप्त करे और जीवन में आगे बढ़े।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई बडी बीमारी नही है, लेकिन कभी कभी जादा मेहनत करने की वजह से थकान और शरीर में दर्द हो जाता है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसी है? क्या आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

मेरी समग्र स्थिति साधारण है। मै एक मजदूर के रूप में मेहनत करके अपने परिवार का पालनपोषण करता हूँ। कभी कभी आर्थिक कठिनाईयों का सामना करना पड़ता है, लेकिन मै मेहनत और इमानदारी से काम करता रहता हूँ। मै चाहता हूँ कि मेरे बच्चो को अच्छी शिक्षा मिले ताकि उनका भविष्य उज्वल हो सके। इसी कारण मै लगातार मेहनत करता हूँ और अपनी स्थिति सुधारने के लिए हरसंभव प्रयास करता रहता हूँ।

क्या इतनी मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

इस मजदूरी से मै अपने परिवार की मूलभूत जरुरते जैसे खाना, कपडे और बच्चों की पढाई किसी तरह पूरी कर पाता हूँ, लेकिन कभी–कभी आर्थिक कठिनाईयों का सामना भी करना पडता है, फिर भी मै मेहनत करके अपने परिवार का जीवन चलाने की कोशिश कर रहा हूँ।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मेरी समाज और सरकार से यह अपेक्षा है कि मजदूरों के लिए अच्छी रोजगार की व्यवस्था हो, उचित मजदूरी मिले और स्वास्थ्य तथा शिक्षा की सुविधाएँ उपलब्ध हो, अगर मजदूरों को ये सविधाएँ मिलेंगी तो उनका जीवन और उनके परिवार का भविष्य बेहतर हो सकेगा।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै छात्रों को यह संदेश देना चाहता हूँ कि वे मन लगाकर पढ़ाई करे और अपने जीवन में आगे बढने का प्रयास करें। शिक्षा बहुत महत्त्वपूर्ण है, क्योंकि शिक्षा के माध्यम से ही हम अपने सपनों को पूरा कर सकते है और एक अच्छे भविष्य का निर्माण कर सकते है।

साक्षात्कारकर्ता का मन्तव्यः

इस मुलाकात से यह निष्कर्ष निकलता है कि एक साधारण मजदूर होने के बावजदू माधवजी के विचार अत्यंत उँचे है। वे अपनी विषम आर्थिक परिस्थितियों को अपने बच्चों की शिक्षा के आडे नही आने देना चाहते। उनका मानना है कि शिक्षा ही वह एकमात्र साधन है, जिससे उनके बच्चे एक बेहतर भविष्य

पा सकते है। साथ ही सरकार और समाज से उनकी अपेक्षाएँ केवल मुफ्त सुविधाओं तक सीमित नही है, बल्कि वे उचित मजदूरी और सम्मानजनक रोजगार के अवसरों की माँग करते है। उनका जीवन हमें यह सिखाता है कि कठिन मेहनत और भविष्य के प्रति सकारात्मक सोच ही जीवन के असली आधार है।

***

श्रम और स्वावलंबन : पाईप निर्माण क्षेत्र में कार्यरत एक महिला का जीवन अनुभव
साक्षात्कारदाता : शिवकांताबाई माधव शिंदे, आयु ३८, शिक्षा ३ री कक्षा तक।

–साक्षात्कारकर्ता : शिंदे राणी संजय, बी.एस्सी. तृतीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

मैं पिछले बारा साल से पाईप निर्माण कंपनी में मजदूर के रूप में काम कर रही हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिन भर के काम के लिए चार सौ रुपये मिलते है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में आठ घंटे काम करना पडता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूरी पर है?

मेरा कार्यस्थल घर से लगभग चार किलोमीटर की दूरी पर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि सर्वसाधारण है। मेरे परिवार में मेरे पति, तीन बच्चे और मेरी बुढी सास है। हम सभी एक ही परिवार में मिलजुलकर रहते और मेरे पति के मजदूरी से हम घर खर्च चला लेते है। मेरे पति की मजदूरी आठ सौ और मेरी चार सौ दिन

भर मेहनत करने से मिलती है। इसमें बच्चो की शिक्षा, सासू माँ की दवाई और अपने घर की जरुरते पूरी करने की कोशिश करते है

आप के कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे तीन बच्चे है और वे तिनों स्कूल में पढ़ाई करते है। मै चाहती हूँ कि वे अच्छी शिक्षा प्राप्त करे और जीवन में आगे बढ़े। वह अच्छी शिक्षा प्राप्त करके अपने जीवन में अच्छा मुकाम हासील करे। हमारे जैसे मजदूरी करने की नौबत ना आये उन्हे, उनके जिंदगी में सफलता की बहार आए।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई बडी बिमारी नही है। लेकिन कभी कभी जादा मेहनत करने की वजह से थकान और शरीर सुजन और पैर का दर्द रहता है।

आपकि समग्र स्थिति या हालत कैसी है? क्या आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

मेरी समग्र स्थिति साधारण है। मेरे पति के अकेले मजदूरी से मिलने वाले पैसों से घर का गुजारा उतनी अच्छी तरह से नही हो पाता था। और बच्चों की शिक्षा की वजह से मुझे लगा मै और मेरे पति दोनों मिलकर मेहनत करे तो बच्चों को अच्छी शिक्षा देने में सफल हो पायेंगे। हमारे पास खेती नही है। और कभीकभी पति शराब पिता है इसी वजह से मुझे लगता है अगर उनकी थोडी जिम्मेदारी मै लू तो उनका तनाव कम हो जाऐंगा। हम मिलकर कमा ले तो घर में कम कुछ भी नही लगेगा और हमारी स्थिति अच्छी बनेगी।

क्या इस मजदूरी में जीविकोपार्जन कर पाते है?

इस मजदूरी से हम हमारी मूलभूत जरुरते पूरी कर पाते है। दो वक्त का खाना, कपडे और बच्चों को अच्छी शिक्षा देने की कोशिश करते है। कुछ कठिनाईयों का सामना तो करना ही पडता है। लेकिन हिस्सा यह जीवन का एक है। इसे पार करना ही जीवन है, यह मानकर हम उसे पार करते है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मेरी समाज और सरकार से यह अपेक्षा है कि हमे अच्छे रोजगार के अवसर प्राप्त कराए और समाज में हमे सम्मान मिले। समाज वाले हमे कम समजने के सम्मान बदले अपने बराबर का दर्जा दे तो अच्छा होगा। समाज में सम्मान से जिने का मौका मिलेगा।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै मेरे जीवन के अनुभवों से छात्रों को कड़ी से कड़ी मेहनत और मन लगाकर पढाई करने का संदेश देती हूँ। जो दिन हम देख रहे है इससे अच्छे दिन उनके हो। हमारे जैसे मजदूरी करके जीवन का गुजारा करने की उनको नौबत न आये। अपने जीवन में अच्छा मुकाम हासिल करे और समाज में सम्मान से जिये यही संदेश देना चाहूँगी।

शाक्षात्कारकर्ता का मन्तव्य :

इस साक्षात्कार के माध्यम से हमें शिवकांताबाई माधव शिंदे के संघर्षपूर्ण और प्रेरणादायक जीवन को करीब से जानने का मौका मिला। एक मजदूर के रूप में वे प्रतिदिन कठिन शारीरिक श्रम करती है, ताकि उनका परिवार एक बहेतर जीवन जी सके। अंत में शिवकांताबाई का जीवन हमें यह सिखाता है कि परिस्थितियाँ चाहे कितनी भी कठिन क्यो न हो, यदि मन में दृढ संकल्प और अपनों के लिए कुछ करने की इच्छा हो तो इंसान हर मुश्किल को पार करे सकता है। छात्रों के लिए उनका यह संदेश बहुत किंमती है।

***

घरेलू काम करने वाली महिला का जीवन संघर्ष

साक्षात्कारदाता : रुपाली गजानन पेंडलवार, उम्र २९ साल, शिक्षा ११ वी पास

–साक्षात्कारकर्ता : पूजा गोपाळ पांचाळ, बी.ए. द्वितीय वर्ष

आप मजदूर के रूप में कौन सा काम करती है?

मै लगभग १० साल से बर्तन माँजने और कपडे धोने का काम करती हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिनभर की मजदूरी तो नही मिलती, बल्कि महिने के लगभग ८००० से ९००० रुपये महिना मिलता है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे अलग–अलग घरों से मिलकर प्रतिदिन ६ से ७ घंटे काम करना पडता है। मै सुबह अलग अलग छह घरो में काम करती हूँ।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरे काम करने का कार्यस्थल मेरे घर के पास ही है। मै आसपास के घरो में बर्तन माँजने और कपडे धोने का काम करती हूँ।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

हमारी पारिवारिक पृष्ठभूमि सामान्य सी है। मेरे परिवार में मेरा एक बेटा है। मेरे पति पहले मजदूरी का काम करते है। हम हड़को में ही एक किराये के कमरे में रहते है। हमारी पृष्ठभूमि आमिक दृष्टि से विपन्न अवस्था की है। इसलिए हमें घर चलाने के लिए काम करना पड़ता है।

आपको कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरा एक ही बेटा है। वो बहुत छोटासा है। ओर एलकेजी में पढ़ता है। उसका स्कूल मेरे घर से थोडी दूरी पर है। वह पढने जाते है। हमारी परिस्थिति साधारणसी है। लेकीन मेरा लडका पढ़ सके, अच्छे से इसलिए मै काम करके उसे इंग्लीश मेडियम स्कूल में भेज देती हूँ। क्योंकि उसे हमारी तरह मजदूरी का काम करना ना पडे।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई बड़ी स्वास्थ्य समस्या नही है। लेकिन मेरा लडका थोडा थोडा बिमार रहता है। उसके हॉस्पिटल का, उसके पढाई का सब खर्च निकालने के लिए कभी–कभी ज्यादा घर पर काम करना पड़ता है। अधिक घरों का काम करने के बाद हमे मजदूरी अधिक मिलती है। फिर हमारी समस्या दूर हो जाती है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसी है?

हमारी समग्र स्थिति साधारणसी है। विकट तरह की है। हमारे घर का खर्च पति की कमाई से नही हो

पाता था, एक की कमाई से घर का खर्चा, बच्चों की पढाई, हॉस्पिटल का खर्च ये सब नही हो पाता था। इसलिए मुझे मजबूरी से बर्तन, कपडे धोने का काम करना पड़ता है।

कोरोना काल में आप घरो में जाकर बर्तन माँजने का काम करते थे क्या?

कोरोना के काल में मैं और मेरे पति दोनो ही घर में रही रहते थे। दोनो भी काम नही कर पाते थे। किसी ने भी बर्तन माँजने का काम नही करने दिया। उस समय हमारी परिस्थिति बहोत ही गंभीर सी हुई थी। तो हम हमारे मायके में जाकर रहने गये। जब कोरोना काल खत्म हो गया तभी हम वापस अपने घर आए, तब तक हम वही रहने लगे थे।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षा है?

मेरी तरह कई महिलाओं को पेट भरने के लिए किसी न किसी तरीके से मजदूरी करनी पड रही है। इसलिए उनको मासिक रूप से आर्थिक मदत मिलनी चाहिए।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै सभी छात्रो को संदेश देना चाहती हूँ कि वह अपने शिक्षा पर जादा से जादा ध्यान दे। अपनी शिक्षा का लाभ उठाये। अपने माँ बाप का नाम रोशन करे। शिक्षा प्राप्त कर अपना भविष्य उज्वल बनाएँ किसी भी लडकी को मेरी तरह बर्तन माँजने, कपडे धोने की मजदूरी न करनी पडी यही संदेश देना चाहती हूँ।

***

खेतीहर मजदूर महिला का जीवन संघर्ष

साक्षात्कारदाता : चौत्राबाई केशव पवार, उम्र ३८ साल, शिक्षा ४ थी पास।

– साक्षात्कारकर्ता : शिवानी विठ्ठल पिन्नलवार, बी.ए. द्वितीय वर्ष

आप मजदूरी का काम कब से कर रही है?

मै लगभग १५ वर्षो से खेतों में जाकर मजदूरी का काम करतीहूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिनभर की मजदूरी २०० रुपये मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ६ या ७ घंटे काम करना पड़ता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूरी पर है?

मेरा कार्यस्थल मेरे घर से २–३ किलोमीटर दूरी पर है। मुझे दूसरे के खेत में काम करने के लिए पैदल जाना पड़ता है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

हमारी पारिवारिक पृष्ठभूमि साधारण सी है। मेरे परिवार में मेरी दो बेटियाँ है। मेरे पति भी मेरी तरह मजदूरी का काम करते है। हम अपने गाँव में ही रहते है और बहुत खुश है।

क्या आप को कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नही है। लेकिन मेरे पति को पैरालिसीस है, जिससे उनकी तबीयत अक्सर खराब रहती है, उनके इलाज दवाई का खर्च भी मुझे ही उठाना पडता है। साथ ही बच्चों की पढाई का खर्च उनकी कमाई से नही चल पाता, इसलिए मुझे उनकी मदद के लिए मजदूरी करनी पड़ती है।

क्या आप मजदूरी से जीविकोपार्जन कर पाती है?

मुझे मजदूरी से जितने पैसे मिलते है, उतने में घर का खर्च मुश्किल से चल पाता है। हमारे पास थोडी खेती भी है, जिसमें हम फसल उगाते है। अगर फसल अच्छी हो जाती है, तो हम अपने बच्चो को उपहार देते है। लेकिन उत्पाद इतना अधिक नही होता कि उनकी सभी आवश्यकताएँ पूरी हो सके, इसलिए मुझे मजदूरी का काम करना पडता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

सरकार से मेरी यही अपेक्षा है कि, वे बढती महंगाई को समझे। महंगाई के कारण गरिबों का घर चलाना मुश्किल हो गया है। कोरोना काल के बाद से सब कुछ बहुत महंगा हो गया है। मेरी तरह कई अन्य महिलाओं को भी अपने परिवार के परवरिश के लिए कठिन परिश्रम करना पडता है। सरकार को मजदूरों के पेट और उनके परिवार के भविष्य को ध्यान में रखते हुए उचित मजदूरी दिलवानी चाहिए।

आप हमारे छात्रो को क्या संदेश देंगी?

मै सभी छात्रो को यह संदेश देना चाहती हूँ कि वे अपने पैरो पर अच्छी तरह खडे हो और अपने माता पिता का नाम रोशन करे। अपनी शिक्षा पर जादा से जादा ध्यान दे। लडकियों का आत्मनिर्भर होना बहुत जरुरी है। क्योंकि शिक्षा ही हमें फैसले लेने का अधिकार देती है। शिक्षा प्राप्त कर अपना भविष्य उज्वल बना सकते है। हमारी तरह आप मजदूरी न करें, बल्कि अच्छी शिक्षा प्राप्त कर अपना और अपने परिवार का तथा देश का सम्मान बढ़ाएँ करे।

शाक्षात्कारकर्ता का मन्तव्यः

चौत्राबाई जी से मिलकर बहुत अच्छा लगा। उनके परिवार में चार लोग है। वह दूसरों के खेत में काम करती है और घर की कठिन परिस्थितियों के बावजूद अपनी बेटियों की पढाई के लिए बहुत प्रयास कर रही है। परिवार की परचरिश और पति के इलाज के लिए वह निरंतर संघर्ष कर रही है।

***

सिलाई के जरिए आत्मनिर्भर बनी महिला

साक्षात्कारदाता : कमल संभाजी गायकवाड, आयु ३६, शिक्षा ७ वी

– साक्षात्कारकर्ता : गीतांजली मधुकर पवित्रे

आप कौन सा काम करती हो और कबसे करती हो?

मै पिछले ८–९ सालों से कपडे सिलाई का काम कर रही हूँ। शादी के बाद मै गाँव में रहती थी। वहा मैने ४–५ साल खेतीबाडी का काम भी किया है। लेकिन जब बच्चे बडे हुए तो उनकी पढाई के लिए शहर आना पड़ा। और तब से टेलरिंग का काम करती हूँ।

टेलरींग के काम से रोज की आय कितनी मिलती है?

मुझे काम के हिसाब से पैसे मिलते हैं। रोज जितने ब्लाऊज सिले जाते है उस हिसाब से पैसे मिलते है। लेकिन मजदूरी के हिसाब से देखा जाए तो ५०० ते ६०० रोज मिल जाते है। कभी कभी कम मिलता है।

प्रतिदिन कितने घंटे काम करना पडता है?

मै रोज ८–९ घंटे काम करती हूँ। सुबह घर के काम करने के बाद ९–१० बजे काम शुरू करती हूँ और शाम को ५–६ बजे तक काम करती हूँ।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल घर से लगभग २०० मीटर दूर है। वहाँ मेरी छोटीसी दुकान है, जहा मै रोज काम करती हूँ।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

घर में ६ सदस्य है, मै, मेरे पती, दो बेटे और दो बेटियाँ। मेरे ससुरजी का कई साल पहले देहांत हो चुका है। मेरी सास गांव में ही रहती है। और खेतीबाडी का काम करती है। मेरे पति ट्रक ड्रायव्हर है। और

कभी कभी ट्रिप पर जाते है। तो घर आने में ५–६ दिन लग जाते है। ऐसे हाल में घरको और बच्चों को मुझे ही संभालना पड़ता है।

कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी चल रही है?

मुझे ४ बच्चे है। बडा बेटा १२ वी कक्षा में पढता है। दुसरा बेटा १० वी कक्षा में है। और दो बेटिया एक ७ वी और दुसरी पाँचवी कक्षा में पढती है। सभी बच्चे सरकारी स्कूल में पढ़ते है।

आपको स्वास्थ्य की कोई समस्या है क्या?

हाँ, मुझे स्वास्थ्य समस्या महसूस होती है। मै पुरा दिन बैठकर ही काम करती हूँ, तो इसलिए मुझे पीठ और कमर दर्द की समस्या से गुजरना पड़ता है।

आपकी समग्र स्थिति कैसी है?

मेरी समग्र स्थिति उतनी अच्छी नही है। मेरे पति

काम के लिए घर से बहुत दूर जाते है, उन्हे घर वापस आने के लिए बहोत दिन लग जाते है। उनके पुरे काम का पैसा बच्चों की पढाई और घर के सामान में लग जाता है। इसलिए वो पैसों की बचत नही कर पाते। वो इस परिस्थिति पर काबू पाने के लिए बहुत प्रयास करते है। लेकिन अब जैसे जैसे बच्चे बडे हो रहे वैसे खर्चा भी बढ़ता जा रहा है।

क्या इस मजदुरी से आप जीवकोपार्जन पूरा कर पाती हो?

हाँ। मेरी और पति के मजदूरी से हमारे परिवार का जीविकोपार्जन हम पूरा कर पाते है। बच्चों की पढाई का खर्चा और घर का सामान और कभी कभी बच्चे बिमार हो जाते है तो उनका खर्च मिलाकर महिने के अंत में जादा कुछ नही लेकीन थोडा बहुत बच जाता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मुझे लगता है कि हमें स्वास्थ्य सुविधा अच्छी मिले। बच्चों के स्कूलो की फीस और किताबे और पढाई संबंधित सामानो पर की जीएसटी कम की जाए, यही सरकार से अपेक्षाएँ है।

आप हमारे छात्रो को क्या संदेश देंगी?

मै छात्रों को यही संदेश देना चाहूंगी कि छात्रों को पढाई पर ध्यान देना चाहिए। मोबाईल और बेफालतू के चिजों पर टाईम न गवाएँ और अपने माता पिता की इज्जत करे और उन्हे खुश रखे।

***

मिट्टी का मोह : नई पीढी और खेती का भविष्य

साक्षात्कारदाता : रमेश माधव शिंदे, आयु ४०, शिक्षाः सातवी पास

– साक्षात्कारकर्ता : मानसी राजेंद्र कुरील, बी.एस्सी. प्रथम वर्ष

आप कहाँ पर और कितनी खेती करते है?

हम अहमदपूर में एक छोटेसे गाँव में चार एकड जमीन पर खेती करते है।

आप कितने साल से खेती कर रहे हो?

मै पिछले २० साल से खेती करता हूँ।

आपको एक साल में कितनी कमाई होती है?

अगर मौसम में सब ठिक रहा तो मुझे एक साल में ऐक से दो लाख कमाई होती है। फसल भी अच्छी होती है और मुनाफा भी जादा होता है। यदि मौसम साथ न दे तो हमारी कमाई की कोई गैरंटी नही।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ८ से १० घंटे काम करना पडता है।

आपके खेत में कौन–कौन सी फसल उगती है?

मेरे खेत में हल्दी, गेंहू, सोयाबीन और कपास की फसल होती है।

आपका खेत आपके घर से कितना दूर है?

मेरा खेत मेरे घर से २ किलोमीटर की दूरी पर है।

आपको कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे दो बच्चे हैं। एक बेटा और एक बेटी। मेरा बेटा बड़ा है और बेटी छोटी। मेरा बेटा कृषी उत्पाद की

शिक्षा ले रहा है। और बेटी ने अभी १२ वी की परीक्षा दी है।

आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

नही, मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नही है।

आपका खेती करने का तरीका कैसा है? (पारंपारिक या आधुनिक?)

हम दोनो तरीके से खेती करते है। जैसे कि हम फसल बोने के वक्त बैलों से याने की पारंपारिक तरीके से काम करते है और धूपकाले के दिनों में ट्रॅक्टर से काम करते है।

आप सिंचाई के लिए किन तरीकों का इस्तेमाल करते है?

हमारे खेत में एक बावडी है और एक बोरवेल है तो हम इन स्त्रोतों से खेत में सिंचाई करते है।

इस साल मौसम कैसा रहा? फसल पर क्या परिणाम पडा?

इस साल मौसम में बहोत से बदलाव के कारण जादा बारिश हुई। बारिश की वजह से फसल का अधिक नुकसान हुआ। अब जो थोडी बहुत फसल बची है उसमें ही पूरे साल का गुजारा करना पडेगा। हम किसानों की जिंदगी में ये उतार–चढाव आते रहते है।

खेती में आपको सबसे जादा कौनसी चुनोतियाँ आती है?

खेती करते वक्त सबसे बडी चुनौती यह रहती है कि मौसम का साथ मिलना चाहिए। प्रकृति हम किसानों के लिए एक बडी चुनौती बन गई है। और हमारे लिए खेती करते वक्त बहोत सी चुनौतियाँ आती है, जैसे कि बिजली का चले जाना, फसल पर किडे पडना हमे इन सब कठिन चुनौतियों का सामना करना पडता है।

आपकी फसल को बाजार में सही दाम मिलता है क्या?

हम किसानों की फसल का बाजार में जो दाम निश्चित होता है वह बिचौलियों के द्वारा निश्चित होता है। इसलिए सही दाम नही मिल पाते है।

सरकार से आपको क्या मदत मिलती है?

हमे सरकार से तभी मदत मिलती है जब मौसम खराब हो और सारी फसल बर्बाद हो जाए। तभी सरकार थोडी बहुत मदत कर देती है। जैसे की बीमा, अनुदान जैसी सहाय्यता मिलती है।

क्या इस साल आपका नुकसान हुआँ है? इस साल सरकार ने आपको मदत की थी?

हाँ। इस साल वातावरण बदलाव के कारण मेरा बहुत नुकसान हुआ है। और सरकार ने भी मेरी बहुत मदत की है। इसके लिए सरकार को मै धन्यवाद देता हूँ।

आपको सरकार से क्या अपेक्षाएँ है?

हमें सरकार से बस एक ही अपेक्षा है कि हमारे फसलों को बाजार में दाम अच्छा मिले। जैसे कि हम किसानों को भी नुकसान न हो और ग्राहकों को भी अच्छे दाम मिले। बस इतनी ही अपेक्षा करते है हम सरकार से।

आपकी अगली पीढ़ी खेती में आना चाहती है?

हा खेती अगर लाभदायक रहीं तो अगली पीढी आना चाहेगी खेती में। मेरा बेटा भी खेती की ही शिक्षा ले रहा है अगर आगे चलकर खेती में सब ठिक रहा और फसल अच्छी होती रही तो वो खेती (कृषी उत्पाद) की ओर ध्यान देगा और अपनी पिढी को आगे बढाएगा।

आपके अनुभवों से आप युवा पीढ़ी को क्या संदेश देना चाहोंगे?

मै युवा पीढ़ी खेतीदार को कहना चाहूँगा कि नई तकनिक से खेती में नए योगदान करे और अपने देश के किसानों की मददत करे और अपनी पीढ़ी को खेती की अहमीयत समझे। यह सब शिक्षा की मदद से आत्मसात करे।

शाक्षात्कारकर्ता का मन्तव्य

अपना अनुभव साझा करना चाहूंगी। मैने इस विषयों के बारे में कई नई बाते सिखी। सबसे अच्छी बात जो मै साझा कर सकती हूँ वह है कि मैने इस विषय में अधिक रूचि विकसित की है। इस साक्षात्कार ने मुझे खेती विषय में वास्तविक जानकारी प्रदान की है।

***

मजदूर महिला का संघर्ष और बच्चों के उज्वल भविष्य की उम्मीद

साक्षात्कारदाता : दिक्षा संदीप पवार, आयु ३० साल, शिक्षा : ९ वी पास।

– साक्षात्कारकर्ता : श्रुती सुनील जोगदंड, बी.ए.द्वितीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रुप में काम कती है?

मै लगभग १५ साल से मजदूर के रूप में हल्दी के कंपनी में काम कर रही हूँ।

आपको दिन भर की मजदुरी कितनी मिलती है?

मुझे दिनभर कि मजदूरी २५० के रुपये मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे एक दिन में ८ घंटे काम करना पडता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरी काम करने की कंपनी मेरे घर से २ किलोमीटर की दूरी पर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

मेरी पारिवारिक पृष्ठभूमि सर्व साधारणसी है। मेरे परिवार में बेटी और दो बेटे है। मेरे पति भी मेरी तरह मजदूरी का काम करते है।

आपको कितने बच्चे है और उनकी शिक्षा कैसी है?

मेरे तीन बच्चे है। एक बेटा १० वी कक्षा में पढता है, और दुसरा बेट ९ वी कक्षा में। मेरी बेटी है जो ३ री कक्षा में पढती है। उनका स्कूल घर से १ किलोमीटर की दूरी पर है। हमारी परिस्थिति सर्वसाधारण सी है। मेरे बच्चे अच्छे से पढ़ सके इसलिए मै काम करके उन्हे पढाती हूँ। क्योंकि उन्हे हमारी तरह मजदूरी का काम न करना पड़े।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

मुझे कोई स्वास्थ्य समस्या नही है। लेकिन मेरे बच्चो को कोई तकलीफ होती है तो उनकी दवा

और इलाज के लिए जादा काम करना पडता है।

समग्र स्थिति या हालत कैसे है? क्या आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

हमारी आर्थिक स्थिति काफी चुनौतीपूर्ण है। हमारे घर का खर्च, बच्चों की पढाई, हॉस्पिट का खर्चा ये सब पति की कमाई से पूरा नही हो पाता था, इसलिए मुझे मजबूरी से ही कंपनी का काम करना पड़ता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षा है?

मेरी सरकार से यही अपेक्षा है कि मेरी तरह हर कामकाजी महिला को अपना पेट भरने के लिए रोजगार के उचित अवसर और साधन मिलते रहे।

आप हमारे छात्रों को क्या संदेश देंगे?

मै सभी छात्रों को यह संदेश देना चाहती हूँ कि वे अपनी शिक्षा पर जादा से जादा ध्यान दे। अपनी शिक्षा का लाभ उठाएँ और पढ़ लिखकर माँ बाप का नाम रोशन करे।

विशेष संदेश :

जो बच्चे सामान्य परिवार से है और शिक्षा का लाभ नही ले पाते, उन्हे और विशेषकर लडकियों को पूरी शिक्षा लेनी चाहिए। लडकियों को अपने पैरो पर खडा होना चाहिए, ताकि उन्हे किसी के आगे हाथ फैलाने की जरुरत न पडे। वे शिक्षित होकर अपना भविष्य उज्वल बनाए ताकि उन्हे मेरी त रह कंपनी में मजदूरी न करनी पडे।

***

जान जोखीम में, दाम कौडियों में : अस्पताल सफाईकर्मियों की व्यथा

साक्षात्कारदाता : मायादेवी प्रभाकर पंडित, आयु ३८, शिक्षा बी.ए.

– साक्षात्कारकर्ता : कनिष्क प्रभाकर पंडित, बी.ए.प्रथम वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

मै तीन साल से मजदूर के रूप में काम कर रही हूँ। आयुर्वेदिक अस्पताल में काम करती हूँ।

रोज की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे रोज की मजदूरी ३०० रुपये मिलती है।

प्रतिदिन कितने घंटे काम करना पड़ता है?

मुझे प्रतिदिन आठ घंटे काम करना पड़ता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल घर से १५ किलोमीटर दूर है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसे है?

हमारी पारिवारिक पृष्ठभूमी मध्यम रूप की है।

बच्चों की शिक्षा कहाँ तक हुई है?

मेरा बडा बेटा जेईई की तैयारी कर रहा है। और दुसरा छोटा पढ़ रहा है।

आपको स्वास्थ्य समस्या?

मुझे स्वास्थ्य की समस्या नही है। बी.पी., शुगर कुछ भी नही है। मै स्वस्थ हूँ।

आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

बाहर निकलने के लिए प्रयास किया है। मतलब एनटीपीसी, आरोग्य भरती की तैयारी कर रही हूँ।

क्या इस मजदूरी से आप जीवीकापार्जन कर पाते है?

मै इस मजदूरी से जीवीकापार्जन कर पाती हूँ। मै और मेरे पति काम करते है। हमारा जीवीकापार्जन होता है।

आपकी समग्र स्थिति या हालत कैसी है?

हमारी समग्र स्थिति या हालात अच्छे है। हमारे पास खुद का घर है। और टीव्ही, फ्रीज है। हमारी मध्यम रूप हालात है। हम मध्यम रूप से है। हमारी स्थिति अच्छी है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

वैसे तो सरकार से बहुत अपेक्षाएँ है। सरकार ने स्नातक व्यक्ति को नोकरी देनी चाहिए। और बेरोजगार को भी नोकरी देनी चाहिए। और समाजने भी सबको समझकर लेना चाहिए। सरकार में जो लोग नौकरी करके सेवानिवृत्त होते है उनको पेंशन देनी चाहिए, दवाइ पर कम दाम होने चाहिए।

छात्रो को संदेश :

छात्रों को संदेश देना चाहती हूँ कि तुम खुब पढ़ो और अपने माँ बाप का नाम उंचा करो, आयएएस अधिकारी, तहसीलदार, अच्छे पदों को प्राप्त करो यही छात्रो को संदेश देना चाहती हूँ।

निवेदन

अपने बच्चो को शिक्षा के लिए और घर चलाने के लिए हम काम पे मजदूरी करते है। अब मजदूरी करना हमारा जीवन है। अब एकही लक्ष्य है कि हमारें बच्चो का जीवन बेहतर हो।

***

बढ़ती मेहनत : घटती मजदुरी पर मजदूर के सामने कोई विकल्प नहीं

साक्षात्कारदाता : साहेबराव नामदेव वाघमारे, आयु ३५

– साक्षात्कारकर्ता : नयना दीपक कसबे, बी.ए. तृतीय वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रहे हो?

मै पिछले १५ साल से मिस्त्री के साथ सहायक मजदूर के स्प में भवन निर्माण का काम करता हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे दिन भर की ७०० रुपये मजदूरी मिलती है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पड़ता है?

एक दिन में मुझे आठ घंटे काम करना पड़ता है। सुबह ९ बजे जाना पड़ता है और शाम को छुट्टी मिलती है। इस काम में बहुत मेहनत करनी पड़ती है। थकान भी बहुत होती है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

मेरा कार्यस्थल घर से फिलहाल५ किलोमीटर दूर है। जब बांधकाम की साईट बदलती है या बांधकाम पूर्ण हो जाता है तो नये बांधकाम की खोज में घर से दूरी घट या बढ़ की जाती है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमी कैसी है?

मेरे दो बच्चे है। एक बेटी और एक बेटा और मेरी पत्नी हमारा इतना ही परिवार है। और हम शहर में रहते है। मेरी माँ गाँव में रहती है।

आपके बच्चो की शिक्षा कैसे होती है?

मेरे बच्चो की शिक्षा अच्छी है। मेरे बच्चे कुसुमताई पाठशाला सिडको में पढते है। बेटा ६ वी कक्षा में है और बेटी ४ थी कक्षा में पढ़ती है।

क्या इस मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

हमारा घर मजदूरी से चलता है। एक दिन की मजदूरी ७०० रुपये मिलती है। इससे हम गुजारा कर लेते है। अगर ये मजदूरी छोड़ दे तो कोई रोजगार नही है, बेरोजगारी बहुत बढ़ गई है।

क्या आपने इस स्थिति से बाहर निकलने का कोई प्रयास किया है?

हमारी स्थिति अच्छी है इस स्थिति से बाहर निकलने का कोई प्रयास नही किया। क्योंकि और कोई काम ही नही है। बेरोजगारी बहुत बढ गई है। इसलिए मै यही काम करता हूँ।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मै सरकार से यही निवेदन करता हूँ कि सरकार बेरोजगारी दूर करे, बेरोजगारी बएी तो गरीबी बढेगी। मेरी यही अपेक्षाँ है कि हम जैसे लोगों को सरकार रोजगार दे। एवं विभिन्न सरकारी योजनाओं का लाभ दे।

आप हमारे छात्रो को क्या संदेश देंगे?

मेरा संदेश यही है कि प्रत्येक छात्र दिल लगा के पढ़ाई करे, अगर आप पढ़ोंगे तो जिंदगी में आगे बढ़ैगे। आपको अच्छी नोकरी मिलेगी यही मेरा संदेश है।

शाक्षात्कारकर्ता का मन्तव्य :

इस साक्षात्कार में सिडको में काम करनेवाले मजदूर का जीवन परिचय मेहनत, उनकी वेदना और समर्पण स्पष्ट दिखाई देता है। इस काम में वह कितनी मेहनत करते है उनका श्रम, त्याग हमें इस साक्षात्कार में दिखाई पड़ता है। उनकी मेहनत की वजह से बांधकाम क्षेत्र चलता है। उनकी वजह से ही आज इतने बड़े बड़े घर बन रहे है। यही तो लोग घर बनाते है। और इसलिए समाज में इनका सन्मान करना चाहिए, उन्हे इज्जत देनी चाहिए।

***

बर्तनो के शोर में अनसुनी व्यथा

साक्षात्कारदाता : शांताबाई गोडबोले, आयु ५०, शिक्षा ८ वी

– साक्षात्कारकर्ता : संजना गंगाधर दुथडे

"गरीब परिवार में घर में केवल पुरुष ही कमाई करें तो परिवार की परवरिश में आर्थिक स्थिति कमजोर ही रहेगी। पर जब कोई स्त्री अपनी परिस्थितियों का डटकर मुकाबला करते हुए कोई काम कर लेती है तो घर चलाने में उसकी अवश्य मदद मिलेगी। एक के साथ-साथ दोनों की कमाई होगी। जिससे अपने बच्चों की शिक्षा, स्वास्थ्य एवं अच्छी सुविधा देने में कामयाब होने की कारगर कोशिश होगी। तथा अपने परिवार की उन्नति में सहयोग प्राप्त होगा। इस उद्देश्य को ध्यान में रखते हुए कई महिलाएँ अपने मोहल्ले या नजदीकी घरों में जाकर बर्तन मांजने-धोने एवं साफ सफाई के काम करते हुए उन्नत होने की कोशिश कर रही हैं। उनकी यह जद्दोजेहद जीवन की लड़ाई में जीत अवश्य हासिल करेगी। इसी बात को केंद्र में रखकर यहां बर्तन माँजने, झाड़ू लगाने वाले एक महिला मजदूर का साक्षात्कार लिया गया है। जो अलग-अलग घरों में जाकर काम करते हुए अपने घर-परिवार की आर्थिक स्थिति मजबूत करने में सहयोग दे रही है। "

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रही है?

मै पिछले १० वर्षो से घरो में बर्तन माँजने–कपड़े धोने का काम कर रही हूँ।

आपको दिन भर की मजदूरी कितनी मिलती है?

मुझे हर घर में २०००–२५०० रुपये महिना मिलता है। कुल मिलाकर लगभग ९००० रुपये प्रति माह मिलते है।

आपको एक दिन में कितने घंटे काम करना पडता है?

मुझे लगभग ६ ते ७ घंटे काम करना पडता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

जीन घरो में काम करती हूँ वे १से३ किलोमीटर के भीतर है।

क्या आप काम पर जाने के लिए रिक्षा का इस्तेमाल करती है?

नही, मै पैदल चली जाती हूँ और सुबह जल्दी से जाती हूँ।

काम पर जाते समय कोई समस्या होती है?

हाँ, मुझे समस्या होती है कि धूल, गंदगी के रास्ते जाना पडता है। और हाथो में दर्द और कमजोरी महसूस होती है।

आपकी समग्र स्थिति कैसी है? क्या आपने इससे बाहर निकलने का प्रयास किया है?

आर्थिक स्थिति कमजोर है, परंतु बच्चों की पढ़ाई पर ध्यान देती हूँ, ताकि उनका भविष्य बेहतर हो सके।

क्या इस मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाती है?

बहुत मुश्किल से खर्च चलता है, घर के हालात चिंताजनक है।

क्या काम करते समय आप दिन भर काम करती है?

मै काम करते समय १ घंटे में काम समाप्त करती

है। क्योंकि दूसरे घर में काम करने के लिए जाना पड़ता है।

दिन भर आप कितने घर में काम करती हो?

मै दिनभर ४ से ६ घरो में काम करती हूँ।

क्या आप अकेले काम पर जाती है या आपके साथ कई महिलाएँ जाती है?

नही, मै अकेली चली जाती हूँ।

आपके पति क्या काम करते है?

मेरे पती मजदूरी करते है।

आप काम करने के लिए कितने बजे जाती है और कितने बजे घर वापस आती है?

मै सुबह ७ बजे काम करने चली जाती हूँ और शाम के ८ बजे काम से लौटती हूँ।

क्या आपके कपड़े धोते समय कोई समस्या होती है?

मुझे कपड़े धोते समय कमर में और हाथों में दर्द होता है, बदन पूरी तरह टूट जाता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

गरिबों के लिए मुफ्त स्वास्थ्य सुविधा और बच्चो की शिक्षा में सहाय्यता मिले। और गरिबों के बच्चो के लिए बेहतर शिक्षा मिले।

छात्रों को क्या संदेश देंगी?

मेहनत से पढाई करें और अपने माता–पिता का सम्मान करे। शिक्षा ही जीवन की पूँजि है।

***

आजीवन मजदूरी का भार ढोने के लिए विवश

साक्षात्कारदाता : कोंडीबा नवशिराम नरवाडे, आयु ५१, शिक्षा ५ वी कक्षा तक

– साक्षात्कारकर्ता : आरती कोंडीबा नरवाडे, बी.ए. प्रथम वर्ष

आप कब से मजदूर के रूप में काम कर रहे है?

मै लगभग १५–१६ सालो से इस क्षेत्र में हूँ। शुरू मे मै गाँव में, खेतो में मजदूरी करता था। वहा से बहूत कम पैसे मिलते थे। कभी १५०, कभी २००रू परिवार बड़ा तो खर्चे बढ़ गये, इसलिए मजदूरी करने के लिए शहर आना पडा।

रोज की मजदूरी कितनी मिलती है?

मै सहाय्यक हेल्पर हू, इसलिए ४५०–५०० रुपये मिलते है। अगर काम जादा कठिण हो तो मिस्त्री कभी–कभी ५० रुपये जादा दे देता है, लेकिन यह पक्का नही है।

प्रतिदिन कितने घंटे काम करना पडता है?

हम सुबह १० बजे से काम शुरू करते है। और श्याम ६ बजे तक चलता है, दोपहर में सिर्फ ३०–४० मिनिट खाना खाने के लिए समय मिलता है। गर्मियों में यह काम शरीर को तोड देता है।

आपका कार्यस्थल घर से कितनी दूर है?

लगभग ८–१० किलोमीटर दूर है। रोज बस या ऑटो से जाना पड़ता है। जिससे आने जाने में ५०–६० रुपये खर्च हो जाते है। यह खर्च भी मजदूर की जेब से जाना दुःखद है।

आपकी पारिवारिक पृष्ठभूमि कैसी है?

घर में हम पाँच सदस्य है। मै, पत्नी, दो बेटियाँ

और एक छोटा बेटा। मेरे माता–पिता गाँव में रहते है। पत्नी घर संभालती है। घर किराऐ का है और किराया ३००० रुपये है।

बच्चों की शिक्षा कैसे होती है?

मेरी दोनो बेटियाँ सरकारी स्कूल में पढती है। बडी बेटी ७ वी कक्षा में है, छोटी बेटी ५ वी में, बेटा पहिली कक्षा में पढता है। मै चाहता हूँ कि वह पढाई करे और हमारी तरह मजदूरी न करे। फीस तो नही है, लेकिन किताबें, युनिफॉर्म और स्कूल बॅग खरदीने में कठीनाई होती है।

क्या आपको कोई स्वास्थ्य समस्या है?

ईट–गाडा उठाते उठाते कमर खराब हो गई है। डॉक्टर ने आराम करने को कहा है, लेकिन मजदूर आराम करे तो खाएगा क्या, धूल से सांस लेने में भी तकलीफ होती है। बदन में दर्द होता है।

आपकी समग्र स्थिति व हालत कैसे है?

कमाई अस्थिर है। बारिश के दिनों में काम रुक जाता है। जिससे १५–२० दिन तक आमदनी बंद हो जाती है। घर चलाना मुश्किल हो जाता है। ऐसी स्थिति में सरकार से अपेक्षाएँ होती है।

आपने इससे बाहर निकलने के लिए कोई प्रयास किया है?

हाँ, दो साल पहले मिस्त्री का काम सिखने की कोशिश की थी। लेकिन पूरा सिखने के लिए ६ महिने तक बिना मजदूरी काम करना पडता जो मेरे लिए संभव नही था।

क्या इस मजदूरी से आप जीविकोपार्जन कर पाते है?

कह सकते है कि घर बस चलता है, चलता नही घिसटता है। कभी उधार, कभी कर्ज से काम चलता है।

समाज और सरकार से आपकी क्या अपेक्षाएँ है?

मजदूरी दर बढ जाए, और संपूर्ण वर्ष कार्य चले। एवं मजदूरो के लिए कोई योजनाए भी लाए यही सरकार से अपेक्षाएँ है। मेडिकल सुविधा मिले, मजदूरो के बच्चो के लिए शिष्यवृत्ती, निर्माण स्थलो पर सुरक्षा उपकरण दिए जाए।

छात्रों को संदेश क्या देंगे?

बेटा, पढ़ाई सबसे बडी पूंजि है, हम पढ नही पाए, इसलिए आज मजदूरी करनी पड रही है। तूम पढ़कर कुछ अच्छा बनना।

***

English Creative Section

Executive Editor
Dr. Mirza S.B.
Dr. Auradkar S.P.

Student Editorial Board
Rohit Pawale
Harsh Jondhale

Content

ENGLISH SECTION

1	**Pulling Life- Ajay Kamble -**Sonali Kamble	-83
2	**Only Toil Speaks- Bhagwan Kamble-**Paithane Siddharth Sambhaji	-84
3	**Work is Worship-** Gajbhare Nagesh Madhav	-85
4	**Work for Work's Sake-**Gomskar Rajnandini Ananda	-86
5	**Heavy Lifting, Silent Lives-**Rohit Ravindra Pawale	-86
6	**Crafting Relations-**Anjali Vinayak Doibale	-88
7	**Estate Caveer-**Jinkalwad Pallavi Sambhaji	-89
8	**Work is Passion-**Shreya Salve	-90
9	**Service to Man is Service to God-**Shripad Madhav Gonakudewar	-91
10	**Change is the Law Life-**Harsh Jondhale,	-92

Pulling Life- Ajay Kamble

-Sonali Kamble, B.A. S.Y. (Opt.)

Name : Ajay Devidas Kamble

Age : 23 years, Work : Auto Rickshaw driving. Education : 10th pass.

What is your name?

My name is Ajay Kamble

How many years have you been driving an auto rickshaw?

I have been driving an auto rickshaw from the last 3 three years.

Why did you choose this profession?

My family's financial condition was not good, so i choose this profession to support my family.

What are your daily working hours?

I usually work from 7 a.m. to 8 p.m.

How much do you earn in a day?

I earn around 700 to 1000 rupees per day, I have to pay for fuel and other expenses.

What difficulties do you face while driving an auto?

traffic, rising fuel prices and sometimes arguments with passengers are common difficulties.

How do you behave with passengers?

I try to be polite and make sure they reach their destination safely.

How important is it to follow traffic rules?

It is very important to follow traffic rules which helps to avoid accidents.

Can you share a memorable experience from your work?

Once I helped a sick person in the hospital

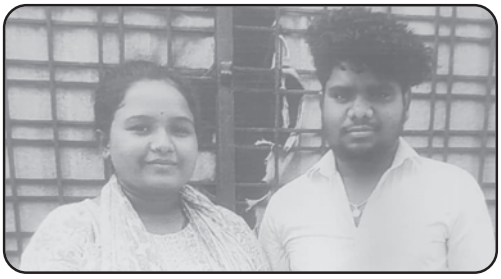

on time, which saved his life, I will always remember that moment.

What problems do you face during the rainy season?

Waterlogging on roads and heavy traffic make difficult to work.

What support do you expect from the government?

Fuel prices should be reduced and there should be schemes for auto drivers.

What does your family think about your work?

My family supports me a lot.

What advice would you give to new auto drivers?

Work honestly and always follow traffic rules.

What are your dreams for the future?

I want to own two or three auto's and desire to give my children best education.

How should society treat auto drivers?

Auto drivers are hardworking people. So they should be treated with respect like other profession.

Do you enjoy your job as an auto rickshaw driver?

Yes, I enjoy my job because I meet different people every day.

What safety measures do you follow while driving?

I follow traffic rules, drive carefully, and make sure that my auto should be in good condition.

At what time do you get the most passengers?

Usually in the morning and evening when people are going to work or returning home.

Only Toil Speaks- Bhagwan Kamble

Paithane Siddharth Sambhaji, B.Sc. S.Y.

What is your name?

Bhagwan Maroti Kamble

Where do you live?

I live at Dhakni, Nanded.

Do you like the work you are doing?

Yes, I like the work I do.

How many years have you been doing this work?

Its been from two years I have been doing this work.

What is the nature of your work?

We build big buildings and farm houses.

How do people treat?

They treat us well.

How do you help people through your work?

I help many people thought their house maps.

What was your childhood dream?

I wanted to become an Army officer.

What message would you give us?

Whatever work we do, we should do it with whole heart. I want to give, this message.

What is your Annual Income?

1,50,000/- Lakh.

What's your Education?

12th pass.

What is your age?

35 years old.

How many people do live with you?

Total nine people are in my family.

How is your work approach?

Work is divided and done together as a team.

How do you attract customers through your work.?

Our work is very good. So, customer are automatically attracted towards us.

How do you work with them all day?

We focus on every task and we work together.

Work is Worship

Gajbhare Nagesh Madhav, B.Sc. II year.

What is your name?

Maroti Sambhaji Savai Sonkmable

Where do you live?

Ghungrala, Now Dhanegaon.

Do you like the work you are doing?

Yes I like the work I do. Because it is worship for me.

How many years have you been doing this work?

Its been seven years, I have been doing this work.

What is the nature of your work?

We build big buildings.

Do people treat you well?

They treat us well.

How do you help people through your work?

I have helped many people with their house maps.

What was your childhood dream?

I wanted to be a Police Officer.

What message would you give us?

How do we work, we do it whole heartedly this is the message. I want to give this message.

What is your Annual Income?

3,00,000/- Lakh.

What is your Education?

12th pass.

What is your age?

33 years old.

How many people lives with you?

Nine people lives with me.

Work approach?

Work is divided and done together as team.

How do you attract customers through your work.?

Our work is very good. So, customer are automatically attracted towards us.

How do you work with them all day?

We focus task we work together. We try to build trust.

Work for Work's Sake

Gomskar Rajnandini Ananda, B.A. (FY)

What is your name?

My name is Anjali Gyanoba Gaikwad.

Where do you live? How far is it from here?

I live in Goutaminagar MIDC. It takes 15 minutes to travels.

How many year of experience do you have?

I have two years of experience.

What are you main skill

I do mopping, cleaning and washing, cooking.

Which kind of food you cook?

I cook food like dal, rice, chapatti, sabji.

Are you comfortable with pets?

No.

What is your work timings?

I work from 9.00 am. to 1.00 pm.

What is your expected salary?

My salary is Rs. 5000 per month.

How many day off do you takes in a month.

I generally takes five to six days off.

Do you have your Aadhar card and address proof?

Yes, I will provide a copy for verification where I work.

Do you have any complaints?

Not exactly

Heavy Lifting, Silent Lives

Interviewer : Rohit Ravindra Pawale, B.A. III year

Name : Mahul Devidas Waghmare, age 33, education 12th pass

Which Company do you work in?

I work at Maha Santoshi Agency Pvt. Ltd. Company as a labour.

How many years have you been working in the company?

It has been since eight years working in the company.

How much do you earn in a year?

I earn one lakh and 20 thousand in a year.

How many hours do you work in a day?

I work 9-10 hours in a day.

Which type of work do you work in the company?

I work as a helper to load and unload the items.

How many children do you have?

I have two children son of 9 years old and a daughter 8 months old.

How much do you earn per day?

I earn 400 Rs. per day.

How many members are there in your family?

There are six members in my family.

Do you get benefits from any government scheme?

We only receive the benefit or the scheme like Ladki Bahin Yojna.

How far is your company from your home?

I have to go 3 km to reach the company.

Do you have any health issues?

No, I don't have any health problem.

What expectation do you have from the government.?

The government should release job vacancies every year so that we get a jobs.

According to your experience, what message would you like to give to the younger generation?

Learn some skills which create future.

Do you get equal wages compared to female workers or do you get less?

I get more wages than female workers.

Is it difficult to manage the responsibilities both at home and the company/ workplace?

Yes, after doing half household work, then I drop my children to school.

Conclusion:

"From this interview, it is clear that the lives or men working in the companies are full of many challenges. We should all work together at every ground our family and society also and try to improve our situation so that they can get respect and opportunities for their children's education.

At the end, while completing this project, I would like to share my experience through this project, I got the opportunity to know real situation of men who are working in the companies. Many thanks to principal sir for setting such goals for us.

Thank You.

Crafting Relations

Anjali Vinayak Doibale, B.A.S.Y.

Name : Satish Ashok Lamdadhe, age 32, work : Construction Worker, education 10th

For many years have been doing this work?

I have been working mason work from 15 years.

How is your experience with this work?

My experience with this work sometimes been good and sometimes bad.

Do you ever take leave from this work?

In this work, I usually take leave on Sunday, otherwise, I take leave whenever needed.

How much salary do you get?

Weekly once I get my salary.

How much payment do you get in one week for this work?

I get 7 to 8 hundred rupees per week from this work.

You do this work through out year?

I do this work whenever I get orders from work place.

Do you ever face any problems in this work?

I face many problems in this work.

How do you travel?

Genrally, I use my own two wheeler to reach at work place.

How much do you spend on petrol for travelling?

I spend 1000 to 1500 Rs. on petrol per week.

How much profit do you get?

I get a good profit from this work.

How far is your work place from your home?

It is two to three kilometers away from my home.

How many members are there in your family?

There are four members in my family.

How many hours do you work?

I work 7 to 8 hours every day.

Do you have any plans for future?

My goal is to educate my children well.

How many days do you take to build one house?

One house is ready almost in 2 to 3 months.

Estate Careenter

Jinkalwad Pallavi Sambhaji, B.A. First Year.

What is your name?

Govind Babarao Sonewad

Where do you live?

I live at Telki, Nanded.

Do you like the work you are doing?

Yes, I like the work.

How many years have you been doing this work?

Its been two years I have been doing this work.

What is the nature of your work?

We build big buildings.

How do people treat?

They treat us well.

How do you help people through your work?

I helped many people with their house maps.

What was your childhood dream?

I wanted to create them Police Officer.

What message would you give us?

Work heartily this is the message. I want to give.

What is your Annual Income?

3,00,000/- Lakh.

What is your Education?

12th pass.

How many members are there in your family?

Seven people are there in my family.

How is your work approach?

Work is divided and done together as team.

How do you attract customers through your work.?

Our work is very good, that's way customer are attracted towards us.

How do you work with them all day?

We look towards each and do all work together.

Work is Passion

Shreya Salve, B.A. S.Y.

Name : Mrs. Suman Patil, age 38 years, education : studied upto 7th standard. Occupation : House Worker.

Since When have you been doing this work?

I have been working as a domestic helper for about fifteen years. Due to weak financial condition start working early in the morning. At first, I got work in two houses with the help of my relatives. I gained experience and now this is my main source of income.

How many houses do you work daily?

I work at four to five houses every day. The type of work differs from house to house. I have to manage my time properly to complete all tasks.

How much do you earn per day?

I earn around 300 to 400 hundred Rs. per day. If any problem suddenly created then my income decreases. Sometimes, during festivals, I receive a small Bonus. Many times it is difficult to manage expenses.

How many hours do you work daily?

I work approximately six to seven hours per day. I start early in the morning and continue till afternoon. Traveling from one house to another is also difficult task. After returning home I have to manage my own household work.

What difficulties do you face at work?

Standing for long hours causes body pain and tiredness. There is always pressure to finish work on time. but, I have to work for the sake of my family.

How far is your workplace from your home?

The houses where I work are about two to three kilometers away. Sometimes I have to walk to reach. Travelling daily consumes time and energy. During the rainy season, it becomes more difficult.

How many members are there in your Family?

There are four members in my family, including my husband and two children. We all live together and support each other. My husband also works as a laborer.

What is about your children's education?

Both children attend school regularly. We gave priority to their education. I try my best to provide them books and necessary materials. My aim is to work for their future.

Do you face any health problems?

I often suffer from back pain and knee pain, continuous physical work causes tiredness and weakness. Regular medical checkup. Were not always possible forme. Even when I feel unwell, I have to work.

Are you able to save money?

Saving money is very difficult due to limited income. Sometimes we have to borrow money, still I try to save a small amount whenever possible.

Do you satisfied with your works?

Although, the work is hard I feel satisfied because I can earn honestly. It gives me happiness that I support my family.

How do you celebrate Festivals?

We celebrate festivals in a simple way. I try to buy new clothes for my children if possible. We prepare special food at home.

Even with limited money, we try to maintain happiness and togetherness.

Do you have any plans for the future?

My main goal is to educate my children well. In future, I would like to start a small business. Having a 'stable sources of income' is my dream for that, I need some financial support.

What are your expectations from society?

I expect respect and fair treatment from society. People should value our hard work. Payment should be given on time. There should be equality and dignity for all workers.

What are your expectations from the government?

The government should provide health facilities for women workers. Housing schemes and insurance benefits. Scholarships for children's education would be helpful. Stable income, opportunities should be created.

How does it affect your life?

Rising prices have increased our daily expenses food grains and essential items have become expensive. Saving money has become very difficult. This creates financial stress in our family.

What is the biggest struggle, in your life?

The biggest struggle is continuing my children's education despite financial difficulties. Sometimes i feel worried about the future. However, I never lose hope. Hard work and determination help me move forward.

What message would you like to give to our students?

Students should study sincerely and respect their parents hard work. They should stay away from bad habits and focus on their goals. Education is the key to a better and secure future. With dedication and discipline, they can achieve success in life.

Service to Man is Service to God

Shripad Madhav Gonakudewar, B.Sc. Third year.

What type of work you do and how many hours do you work every day?

I work as a daily wage labour and work about 8-10 hours daily.

Do you receive fair wages for the work you do?

Wages are sometimes fair but often low for the effect.

What are the biggest difficulties you face in your job?

Main difficulties are long hours hard work and job insecurity.

Do you get regular work throughout the year or only seasonal work?

Work is mostly seasonal and not available all year.

Do you receive any benefits such as health care, insurance, or paid leave?

I do not receive benefits like healthcare or paid leave.

Is your workplace safe and comfortable for workers?

The workplace is often unsafe and uncomfortable.

What kind of support do you expect from the government or employers?

I expect fair wages, safety, and job security from authorities.

Are there enough opportunities for skill development or training for workers like you?

There are very few opportunities for skill training.

How does you job affect your family life and children education?

I get less family time and it affect on my children's education.

What changes would you like to see to improve the lives of workers?

Better wages, safety and stable jobs are needed for improvement.

Change is the Law Life

Harsh Jondhale, B.Sc. III year

What type of work you do and many hours you work every day?

16 hours daily.

Do you receive fair wages for the work you do?

Yes, I receive**.**

What are the biggest difficulties you face in your job?

Many difficulties ti list because I am a cloth-transporter.

Do you yet regular work?

Throughout the year.

Do you receive any benefits such as health care, insurance or paid Leave?

Yes, on festive occasion, I received.

Is your workplace safe and comfortable for workers?

Not to be specific, sometimes we don't get facilities required at some workplace.

What kind of support do you expect from the government ?

I expect needed support from government to hike salary.

Are there enough opportunities for skill development or training for workers like you ?

Yes, training is needed.

How does your job affect your family life and children's education?

I am unable to give much time for them it affects on their education.

What change would you like to see to improve the lives of labor workers?

I don't need 'fancy' plans which is written in book. I work from sunrise to sunset, I have to get enough money to feed my children.

अहवाल विभाग

अणुक्रमणिका

1	IQAC REPORT (2025-26)	-95
2	AVISHKAR CELL	-98
3	CONSOLIDATED REPORT ON 'HISTORY STUDY FORUM' 2025-26	-101
4	Report on National Science Day – 2026	-102
5	Department of Computer Science – Annual Report 2025–26	-104
6	GYMKHANA REPORT (SPORTS – 2025 – 2026)	-106
7	Annual Report Department of Environmental Science2025-2026	-110
8	AGRICULTURE GUIDANCE CELL	-111
9	A 10-Days 31 st NEP Orientation and Sensitization Programme on the National Education Policy (NEP) 2020	-112
10	INTERNATIONAL WOMEN'S DAY	-113
11	Department of English Contribution 2025-26	-114
12	Report of National Mathematics Day 2025–26	-115
13	Department of Geography Brief Report – 2025-26	-116
14	National Service Scheme Department Report -2025-26	-117
१५	मराठी विभाग वार्षिक अहवाल २०२५-२०२६	-१२०
१६	हिंदी विभाग वार्षिक अहवाल (२०२५-२६)	-१२२
१७	बहिःशाल व्याख्यानमाला अहवाल (शैक्षणिक वर्ष २०२५-२०२६)	-१२४
१८	महात्मा गांधी व्याख्यानमाला संक्षिप्त अहवाल (शैक्षणिक वर्ष २०२५ -२०२६)	-१२५
१९	सांस्कृतिक विभागअहवाल (२०२५-२६)	-१२७

IQAC REPORT (2025-26)

-**Prof. Dr. Mirza S. B.,** Director, Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Internal Quality Assurance Cell (IQAC) was established and reformed as per the guidelines received from UGC from time to time. It aims at strengthening quality education and improve academic and administrative performance of the College. At the same time, it established quality measures for institutional functioning towards quality enhancement by providing quality culture and implementing best practices at college level. With the inspiration and permission of the Honourable Office Bearers of Shri Sharda Bhavan Education Society, Nanded, IQAC is taking efforts to sustain and enhance quality education in the college.

Forty-five committees formed under IQAC are striving to improve quality education and culture in the college under the chairmanship of Principal Dr. Durgesh Ravande. The received budget from UGC and other funding agencies is utilized for the allotted purpose. This academic year all academic activities were conducted as usual. College magazine 'Dnyandhara' was awarded with Consolation Prize by Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

Internal Quality Assurance Cell (IQAC) took initiative to organize One-Day Workshop entitled "Research Methodology: Multidisciplinary Approaches (RMMA-2025)" on 04/09/2025. The workshop was organized in the following order: The Inauguration Ceremony, Plenary Session, Key Note Address and Valedictory Session. The workshop is inaugurated with the felicitation of the dignitaries and the lightening of the lamp aby the auspicious hands of the dignitaries. Adv. Udayraoji Nimbalkar (Treasurer, SSBES) presided over the inaugural session, Dr. R. T. Bedre (Director, MMTTC, Dr. Harisingh Gaur University, Sagar, M.P.) was the Inaugurator and Key –Note Speaker, Dr. Mahesh Joshi (Asst. Professor, School of Education, SRTM University, Nanded) and Dr. Durgesh Ravande graced the event as Guest of Honour. Dr. Mirza S. B. (Convener) and Dr. Pawale R. G. (Organizing Secretary) were present on the stage.

The one-day National Seminar on "Humanities in the Age of AI: Challenges and Opportunities (HAAICO-2026)" was organized by the Departments of Languages (English, Hindi, Marathi) under the aegis of the Internal Quality Assurance Cell (IQAC), Indira Gandhi (Sr.) College, CIDCO, New Nanded, in collaboration with Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded on 31 January, 2026. The seminar proceedings have been published in Knowledgeable Research, a peer-reviewed multidisciplinary online research journal.

The President of the Inaugural Ceremony was Honourable Adv. Udayraoji Nimbalkar, Treasurer, Shri Sharda Bhavan Education Society, Nanded. The seminar was formally inaugurated by Dr. Girish Pawar, Department of English, University of Hyderabad, who also delivered the

Keynote Address of the academic event.

The ceremony was graced by the presence of eminent academicians as Guests of Honour, namely Prof. Dr. R. S. Nitonde, Chairman, Board of Studies in English, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded; Prof. Dr. Sujitsingh Parihar, Chairman, Board of Studies in Hindi, SRTM University, Nanded; and Prof. Dr. M. M. Jadhav, Chairman, Board of Studies in Marathi, SRTM University, Nanded.

The organizing committee members present on the dais included Prof. Dr. Mirza S. B., Director, IQAC and Organizing Secretary (English); Prof. Kale L. T., Organizing Secretary (Hindi); Prof. Vibhute S. N., Organizing Secretary (Marathi); and Prof. Bhopale H. M., Co-Organizing Secretary (Marathi).

The college has organized one-day national symposium on the bi-centenary birth year of Mahatma Jyotiba Phule on 11 April, 2026. It was sponsored by Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice and Empowerment, New Delhi. Four activities: National Symposium, Quiz Competition, Essay Writing Competition and Cultural Programmes were organized by the college to celebrate the contribution of Mahatma Jytotirao Phule. The symposium was inaugurated by Hon'ble Ms. Srijaya Chavan (MLA, Bhokar & Member Working Committee SSBES) under the Chairmanship of Shri Narendra Chavan (Member, Management Council, SRTM University, Nanded & Member Working Committee, SSBES, Nanded) Dr. Durgesh Ravande, Key-Note Speaker Dr. Rahul Wahule (Ch. Sambhaji Nagar), , organizing secretaries: Dr. Patil G. S. (History), Dr. Pastapure B. N. (Geography) and Dr. Mirza S. B. (Director, IQAC) were present on the stage whereas speeches were delivered by Dr. Rajendra Gonarkar (SRTMUN) and Dr. Rama Nawale (Former Vice Principal Peoples College, Nanded). Valedictory session was graced by Shri Adv. U.S. Nimbalkar (Treasurer, SSBES, Nanded). Winners of the Quiz Competition and Essay Writing Competition were felicitated and awarded on 24 April, 2026 in a special programme.

The College promotes the faculty members to attend the Refresher Courses, Orientation Courses, Special Winter/ Summer Schools and other likewise programmes to keep their knowledge abreast with latest knowledge in the field which also inclines them to use it for day today teaching. Both Online and Offline modes are motivated to faculties by IQAC. Training programme schedule, UGC and university notices are displayed in IQAC office, posted on WhatsApp group and emailed to faculties for their stimulation.

Indira Gandhi Sr. College, CIDCO, Nanded undertook various curricular and extra-curricular under IQAC during the year 2025-26. Under various schemes, the college purchased standard and essential equipments to make the labs more efficient.

Feedback responses from students, parents and other stakeholders on quality-related institutional processes are collected this year as usual. The college provided Ladies Common Room, water cooler and frees Wi-Fi to all students. Toilets were kept neat and clean and sanitized from time to time which assured hygiene.

Conducive Learner-centric environment for quality education is

provided in the college and faculty sensitization programmes were conducted to orient the faculties. The faculties were encouraged to adopt the required knowledge and technology for participatory teaching and learning process. The college congratulates the faculties on conferring of Ph. D. in this academic year. It is really a moment of pride for the college to achieve the highest academic degree. The college extends greetings to the faculties who have done good research work by getting sanction Major and Minor Research Projects from UGC. Project under National Ambient Monitoring Programme (NAMP) funded by Maharashtra Pollution Control Board for two years funding with 19.48 lacs was continued. Dr. Solunke K. R. is the college coordinator for running this project

New books and journals were bought by the college library to provide academic excellence to students. Complaint box system was continued this year as well. The books were bought under UGC's various schemes, which enriched the library. Free internet facility in library was continued for students and teachers both so as to search study material easily and remain updated with the world outside. Computers were maintained in the computer lab. Students were taught with the help of IT in ICT Hall to bring modern touch to the teaching. Even Network Resource Centre proved beneficial to language students to show dramas and movies related to syllabus and teach topics of phonetics.

CBCS Pattern to B. A. and B. Sc. students is run as per university directions. The students are given assignments as a part of Continuous Assessment (CA). Skill Enhancement Courses (SEC) were conducted successfully. Other noteworthy academic activity is conduction of unit tests, pre-semester exams and pre-annual exams. Regular classes and monthly tests were conducted to prepare students to face their final exams. Apart from these activities, students are guided by providing micro teaching and displaying model answer books so as to prepare them from exam point of view. Value Added / Add On courses were run successfully this year also.

This year NEP is introduced and implemented to UG. second year. The overall result of the college for the last academic year was satisfactory. Overall result of the college is higher than aggregate University result. In this way the college has established its tradition of acquiring higher passing percentage in comparison with the neighbouring colleges and the university.

Under Student-Teacher Library, electronic library has been continued. E-books are downloaded for enhancing the knowledge of students under the guidance of teachers. Five students were given scholar card to issue more number of books from college library. Teachers also used ICT based teaching method for teaching. It has helped a lot in effective implementation of Learning Management System (LMS). Various softwares were used for teaching and conducting online test and quiz. Various social media platforms like Kahoot, Edmodo YouTube, WhatsApp were utilized for effective online teaching. Many faculties uploaded their teaching videos on various platforms for open access for the students. Students also responded positively and participated

in online activities actively.

Other than these activities various feedback opinions were taken from students. These feedbacks are Entry Level Feedback, Teacher Evaluation by Students, Course Evaluation and Parents Feedback. All these activities helped college authorities to improve their work.

As a part of extra-curricular activity the college runs NSS unit. Its annual camp was held during 07 Jan., 2026 to 13 Jan., 2026 at adopted village Varkhed Tq & Dist. Nanded. Total 150 students participated in this camp. Two students: Shubhangi Puyad and Aishwarya Nandedkar from NSS participated in state level "Utkarsh Camp" at Solapur and One Student Diksha Bhorge participated in national level "National Integration Camp" at Kullu Manali Shimla. Shreya Salve participated in National Integration Program held at Selam, Tamil Nadu. Five students participated in State Level Camp held at Amravati. It was functional in celebrating birth and death anniversaries of the great personalities. The concept behind organizing online activities was to inculcate the feelings of service to nation without any expectation, among the students. It really proved fruitful. Dr. Pastapure B. N. and Dr. Apastambh A. R. were the coordinators of the camp.

College level awards are declared as follows.

Sr. No.	College level Award	Name of Student	Class
1.	The Best NSS Volunteer	Ms. Salve Shreya	B. A. II
2.	The Best Library User	Ms. Sonsale Pranjali Ram	B.A. II
3.	The Best Sports Person	Shailesh Suresh Maddelwar	B. A. III
4.	The Best Cultural Person	Ms. Aishawarya Nandedkar	B. Sc. III

The construction work of four class rooms is completed on Library building under the central govt shceme to strenghthen HEIs. A budget of fifty lakhs is given by Shri Imran Pratapgarhi (Honourable Member of Parliament). The work is completed as per the norms of the scheme.

AVISHKAR CELL

Introduction:

The College level Aavishkar Cell is established in college to identify and cultivate research aptitude, innovative thinking, and scientific temper among students and faculty. This committee acts as the initial, crucial stage of the state-level research competition, promoting a research culture, mentoring participants, and providing a platform for presenting innovative projects. Provide training, technical support, and guidance on project development and presentation skills. The convention is designed with the intention to develop a research culture and scientific temper among the students, scholars and teachers from under-graduate to doctoral level in the state of Maharashtra. The activity will also help to develop skill, review new dimensions of explored areas

of knowledge as well as the unexplored areas of enquiry.

Key Objective:

The main objective of the Aavishkar Committee is summarised is given in following points.

- Promote research aptitude and encourage original, novel thinking among students and young faculty.
- Foster ideas that address societal needs and promote interactions between academia and industries.
- Facilitate the participation of talented students from both rural and urban areas in the higher-level competition.

Committee Members:

Sr. No.	Name	Designation
01	Dr. Durgesh Ravande	Principal and Chairman
02	Dr. D.B. Kadam	Coordinator

Competition Details:

The district level Aavishkar competition was organised at NES Science College, Nanded in collaboration of S.R.T.M. University Nanded on 01 October 2025.

Rules and Regulations:

- **Categories and Levels:**
  Students of the University are allowed to participate in any of the following category / discipline irrespective of their own discipline / course.

Categories / Disciplines

1: Humanities, Languages and Fine Arts Category
2: Commerce, Management and Law Category
3: Pure Sciences Category
4: Agriculture and Animal Husbandry Category
5: Engineering and Technology Category
6: Medicine and Pharmacy

The students can participate in above disciplines in the following level where fit eligible.

Levels

Level 1: Undergraduate Students (UG)
Level 2: Postgraduate Students (PG)
Level 3: Post PG Students (PPG)

- **Eligibility Criteria for Categories and Levels:**

The rules for each level are as follows

Undergraduate Students (UG):

a) Student pursuing any bachelor degree or diploma (of duration not less than one academic year) after their 12th class examination and enrolled under the University is eligible.
b) The age of the student should not be more than 25 years as on 28th February of the academic year in which competition is being held.

Post-Graduate Students (PG):

a) Student pursuing any master degree or post graduate diploma (of duration not less than one academic year) after their degree examination and enrolled under the university is eligible.
b) The age of the student should not be more than 30 years as on 28th February of the academic year in which competition is being held.

Post PG Students (PPG):

a) Student acquired post graduate degree / diploma and pursuing / duly registered for M.Phil. / Ph.D. / D.Sc. / D.Litt. degree under the university

is eligible.

b) Student pursuing Post-doctoral Research under the research centre of the college is also eligible.

c) Student who has submitted their synopsis / thesis for his / her M.Phil. / Ph.D. degree and his / her viva-voce examination is awaited is also eligible.

d) Student who has successfully completed his / her viva-voce examination for his / her M.Phil. / Ph.D. Degree is not eligible.

e) There is no age limit for the Post PG students.

List of Participants:

The following candidate participate in district level Aavishkar competition held at NES Science College Nanded on 01 October 2025.

Sr. No.	Name of Student	Category of Participation
01	Ms. Sandhya Shivhar Adhav	PPG (Humanities, Languages and Fine Art)
02	Ms. Aishwarya Avinash Nandedkar	UG (Pure Science)
03	Ms. Rutuja Kondiba Sontakke	UG (Pure Science)

Outcome:

The College students actively participate in district level Aavishkar competition. They get promoted and encouraged by examiner. The college has not received prize in this completion.

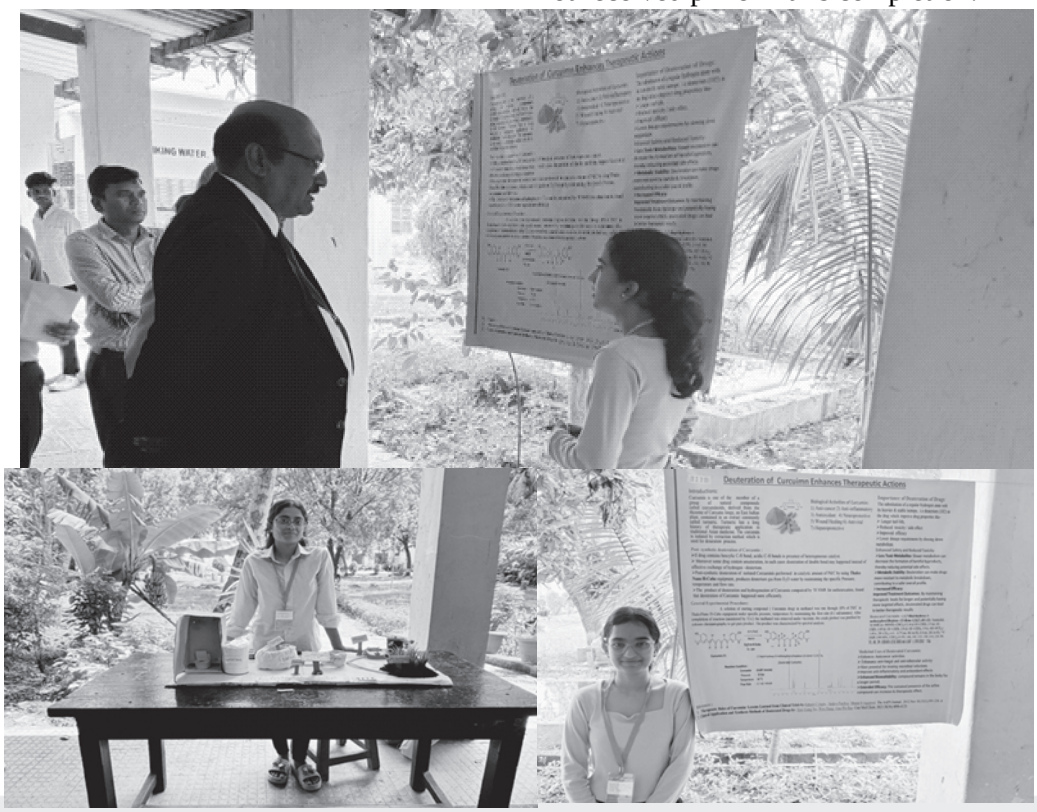

CONSOLIDATED REPORT ON 'HISTORY STUDY FORUM' 2025-26

- **Dr.Patil G.S.,** Head, Dept. of History

The Department of History of Indira Gandhi Senior College, CIDCO, Nanded organized the inaugural ceremony of the History Study Forum in an atmosphere filled with enthusiasm and academic spirit. The main objective of this program was to create interest among students in the subject of history, to make them understand its relevance in modern times, and to develop research aptitude, critical thinking, and historical awareness. The Department of History is one of the most active and academically vibrant departments of the college, continuously undertaking various initiatives for the holistic development of students. Continuing this tradition, the inauguration of the History Study Circle for the current academic year was successfully organized.

The program was graced by Dr. S. B. Gire, a renowned historian from Vasantrao Naik College, Vasrani, Nanded, as the Chief Guest. The Chairperson of the program was Dr. D. B. Ravande, Principal of Indira Gandhi Senior College, CIDCO, Nanded, while Dr. (Prof.) G. S. Patil, Head of the Department of History, served as the organizer and coordinator of the event. The ceremony began with the lighting of the ceremonial lamp and worship of Goddess Saraswati. All the dignitaries were felicitated with shawls, coconut offerings, and floral bouquets.

Following the welcome, Dr. (Prof.) G. S. Patil delivered the introductory address, in which he elaborated on the aims and objectives of the History Study Circle. He explained that the Study Circle serves as an important platform for developing the intellectual and creative potential of students. He emphasized that history is not merely a study of the past but a science that helps us understand the present and shape the future. He also provided details about the department's upcoming academic year activities — including lectures, seminars, competitions, and study tours.

The Chief Guest, Dr. S. B. Gire, delivered an inspiring speech urging students to view history from a new perspective. He highlighted the intellectual and social importance of studying history. According to him, studying history should not be limited to memorizing dates and events, but should involve understanding the causes and consequences of historical developments, which in turn help us comprehend social changes. He discussed topics such as the contribution of ancient Indian civilization, the role of history in the Indian freedom struggle, and the historical background of modern India's social transformation. He motivated students to use the study of history as a tool for social change and to develop a spirit of inquiry and research.

In his presidential address, Dr. D. B. Ravande inspired the students with his motivational words. He appreciated the proactive initiatives of the History Department and advised students to make the best use of the Study Circle for their academic and personal growth. He encouraged them to organize essay

competitions, heritage preservation drives, exhibitions of ancient artifacts, and local history projects through the Study Forum. He further stated that the study of history plays a vital role in nation-building, and students should actively participate in this process.

At the end of the program, a vote of thanks was proposed by a student representative of the Department of History, who expressed sincere gratitude to the Chief Guest, the Chairperson, faculty members, students, and all attendees. The anchoring was effectively and gracefully handled by the students of the department. The entire event was conducted in a disciplined, academic, and inspiring manner and concluded successfully.

'ITI DARPAN'BOARD FLAIR:

Every year history department prepare and publish board flair called 'ITIDARPAN'. In the academic year 2025-26 the department has also published the board flair on dated 20 Sep 2025, which is inaugurated by Dr.S.B.GIRE, HOD, Department of History, Vasantrao Naik College Vasarni Nanded. On this occasion he also inaugurated Board Flair of economics entitled 'ITIDARPAN'which is contains issues regarding "Research on the Freedom Movement".On this time Dr.S.B.GIRE, has delivered lecture on "Emerging Trends in Historical Research" and also both Students of B.A. faculty has speeched on this same topics among that students 'ITIDARPAN' Editorial Board of the students prepared this issue under the guidance of Dr.G.S.Patil., Department also conducted various Group Discussion and Student's Seminar sessions during academic year on various current historical issues.

Conclusion: The inauguration of the History Study Circle instilled a renewed enthusiasm among the students toward the study of history and deepened their understanding of the subject. The Study Circle emerged as a vibrant platform for knowledge, thought, and action. The success of this program was the result of the collective efforts of the faculty and students of the History Department, reflecting the department's academic tradition and progressive outlook.

Report on National Science Day – 2026 (By Science Association)(2025-26) Theme of the Year: Women in Science: Catalysing Viksit Bharat.

- **Dr. S. G. Tugaonkar,** Coordinator,Science Association

National Science Day commemorates the discovery of the Raman Effect by the Indian physicist Sir Chandrasekhara Venkata Raman in 1928. The work on scattering of light, earned Sir C.V. Raman the Nobel Prize in Physics in 1930, making him the first Indian and first Asian to receive this Prize in a branch of science. The Raman Effect is changes in wavelength of light that occurs when a light beam is deflected by molecules. When a beam of light traverses a dust-free, transparent sample of a chemical compound, a small fraction of the light emerges in directions

other than that of the incident beam. This discovery proved that the energy of light can change when it interacts with matter, a concept fundamental to modern physics and chemistry.

National Science day Encourages citizens, especially the youth, to move away from superstition and adopt a rational, analytical approach to everyday problems. It provides platform to highlight the latest advancements in Indian science, from space exploration to biotechnology and renewable energy. Each year, a specific theme is chosen to focus public attention on urgent issues, this year the theme is Women in Science: Catalysing Viksit Bharat.

The theme highlights India's journey toward becoming a developed nation by 2047 is not just about technological growth, but about ensuring that women are the primary drivers. Scientists like Ritu Karidhal played pivotal roles in the Chandrayaan missions. Dr. Tessy Thomas, known as the "Missile Woman," led the Agni-IV and Agni-V projects etc. Such themes recognizes that a nation cannot fly on one wing; for India to reach its full potential, its "Nari Shakti"

Inauguration and valedictory ceremony

National Science day -2026 Inauguration and valedictory ceremony is organised on 28 Feb 2026 with the theme "Women in Science: Catalysing Viksit Bharat". Dr. Aruna Shukla Vice Principal and Head Department of Hindi, Science College Nanded invited as Chief guest and Dr. Durgesh Ravande, Principal of Indira Gandhi Sr.) College invited as President of the Ceremony. During her talk Dr. Aruna Shukla interacted with the students and said that Today, women have made a name for themselves in all fields of the world with their achievements. Especially in developing India, the contribution of women is unparalleled, which is being celebrated with the main theme and Women scientists are giving stimulus to developing India. She presented the inspiring stories of the achievements of many world-famous women scientists. She also said that women's economic productivity is very important for 'Developed India-2047' and the establishment of various clubs by the students of Indira Gandhi College is definitely a step forward for a developed India.

Principal Dr. Durgesh Ravande in his presidential talk, said that any development becomes more beautiful and uplifting than the individual. Success is achieved through consistent efforts. It is obligatory for students to try to maintain success and quality.

The Department of Computer Science, Physics, Mathematics, Chemistry, Microbiology, Botany, Zoology and Environmental Science implemented various activities throughout the year and Dr. D. B. Kadam, Prof. Jakore, Dr. R. B. Patil, Dr. T. Kazi, Prof. B. A. Rathod gave

information about the successful students who participated in various compititions and are honoured by the chief guest. Prof. Basaveshwar Jakore, working as Asst. Professor in the Department of Mathematics was honoured for granting patent by the Government of India on Design Patent titled “Geometric Shape Analyser”.

The coordinator of Science Association, Dr. Sumanth Tugaonkar elaborated the role of Science Association of the institute. The anchoring was made by Ku. Sheetal Waghmare and Ku. Rani Shinde proposed the vote of thanks.

Department of Computer Science – Annual Report 2025–26

- Dr. F. A. Quazi

During the academic year 2025–26, various academic and co-curricular activities were organized by the Department of Computer Science. A brief report of these activities is presented below.

Activities Conducted in Academic Year 2025–26

1. Digital Awareness Program – Mugat Village

Students of the Computer Science Department organized a Digital Awareness Program in Mugat village under the guidance of Dr. F. A. Quazi

The objective of this program was to provide basic knowledge about the use of the internet, smartphones, and computers to rural people. Students explained digital payment methods such as PhonePe, Google Pay, and UPI services. They also guided villagers about cyber security, secure passwords, and identifying online frauds.

This initiative helped villagers gain confidence in using digital tools.

2. Computer Literacy Day Celebration

Computer Literacy Day was celebrated with enthusiasm on 2 December 2025.

Students prepared informative charts and articles related to computer knowledge and digital literacy and presented them through a wallpaper activity. Demonstrations of useful Google shortcuts and smart searching tips were also given.

The program was attended by Principal Dr. Durgesh Ravande, IQAC Coordinator Dr. S. B. Mirza, and NAAC Coordinator Dr.R..J. Pawale. The event was successfully conducted under the guidance of Dr. F. A. Quazi.

3. Computer Literacy Program and Techno Club Foundation Day

On 13 September 2025 at 11:00 AM, a Computer Literacy Program and Techno Club Foundation Day were organized in the ICT Hall (IGC).

The objective of the program was to

increase computer awareness, promote digital literacy, and build confidence among students in using technology.

Dr. K. R. Solunke was invited as the Resource Person for the program and guided the students on Artificial Intelligence. The program was presided over by Principal Dr. Durgesh Ravande, who encouraged students to adopt modern technologies.Dr. F. A. Quazi conducted practical sessions on MS Office and Web Designing.

The program was successfully conducted and received an enthusiastic response from the students.

4- Online Expert Lecture (in collaboration with ExcelR Pvt. Ltd.)

An online expert lecture was organized on 5 February 2026 in collaboration with ExcelR Pvt. Ltd. (MoU partner) by the Department of Computer Science under the guidance of Dr. F. A. Quazi.

The program was presided over by Principal Dr. Durgesh Ravande (IGC).

The topic of the lecture was "Career Opportunities and Recent Trends in Computer Science."

Mr. Asfaq Kumbhari, IT Recruiter from ExcelR, shared insights about new technologies, industry trends, and career opportunities in the IT sector.

More than 80 students participated in the program and benefited from valuable career guidance.

5. Poster Presentation

On 8 August 2025 at 12:00 PM, students organized a Poster Presentation program under the guidance of Dr. F. A.Quazi. The program was chaired by Dr. Ravande. D.B.

Students from B.Sc. First, Second, and Third Year presented informative posters on various topics related to Computer Science.

This activity enhanced students' creativity, presentation skills, and technical knowledge.

6. Induction Program

The Department of Computer Science organized an Induction Program for B.Sc. First Year students on 8 August 2025 at 11:00 AM in Hall No. 29.

The objective was to welcome new students and provide them with information about the academic environment, culture, and opportunities in the department.

- Head of Department Dr. F. A. Quazi delivered the welcome speech and explained departmental activities, achievements, and future vision.
- Principal Dr. Durgesh Ravande guided students about opportunities in Computer Science and Artificial Intelligence.
- Chief Guest Ms. Mamta Waghmare (Assistant Professor, NSB College, Nanded) provided guidance on recent trends and career opportunities in the IT field.

GYMKHANA REPORT
(SPORTS – 2025 – 2026)

- **Dr. Ghayal Baburao Laxmanrao**-Head, Department of Sports)

Introduction

Physical education is an integral part of general education. It plays a vital role at every educational level. The importance of sports has been recognized worldwide. We are witnessing continuous improvement in sports day by day, and everyone understands the necessity of sports for the development of both individuals and the nation.

We can observe the difference between ancient and modern sports, which have developed significantly in the modern age. Today's era is known as the age of competition; therefore, the quality of the sports field should be enhanced using various technologies. In this regard, modern innovative technologies help in conducting and executing sports in a better way.

By studying physical education, players achieve physical, psychological, economic, and social development, which ultimately contributes to raising national pride through sports. Therefore, players should be given special attention in the sports field.

Many players in the college have performed very well by participating in inter-collegiate, inter-university, state, and national competitions during the academic year 2025–2026.

List of Participated Players in All India Inter-University Sports Tournaments 2025-2026

Sr.	Name of the Player	Sports	Level	Position
01	Kendre Vijay Prabhu	Yogasan	All India Inter University	Participation
02	Maddelwar Shailesh S.	Malkhamb	India Inter University	Participation
03	Maske Laxmikant Raju	Malkhamb	All India Inter Univesity	Participation
04	HadmodeVaibhav Dagdu	Malkhamb	All India Inter University	Participation
05	Kdendre Vijay Prabhu	Malkhamb	All India Inter University	Participation

List of Winner Players in Inter-Collegiate Sports Tournaments 2025-26

Sr.	Name of the Player	Sports	Level	Position
01	Kendre Vijay Prabhu	Malkhamb(M)	Inter Collegiate Tournament.	First
02	Maddelwar Shailesh S.	Malkhamb(M)	Inter CollegiateTournament	First
03	Maske Laxmikant Raju	Malkhamb(M)	Inter CollegiateTournament	First
04	HadmodeVaibhav Dagdu	Malkhamb (M)	Inter CollegiateTournament	First
05	Kdendre Vijay Prabhu	Yogasana (M)	Inter CollegiateTournament	Third
06	Maddelwar Shailesh S.	Yogasana (M)	Inter Collegiate Tournament	Third
07	Surywanshi K. N.	Yogasana (M)	Inter Collegiate Tournament	Third
08	Maske Laxikant Raju	Yogasana (M)	Inter Collegiate Tournament	Third
09	Bomble Nagesh	Boxing (M)	Inter Collegiate Tournament	First
10	Tarke Retesh	Wrestling	Inter Collegiate Tournament	Second

International Yoga Day

Indira Gandhi (Sr.) College organized International Yoga Day on 21st June 2025. The inaugural session of the programme was conducted by the college Principal, Dr. Durgesh Ravande. He emphasized that to maintain physical and mental health, one should practice yoga regularly. In today's fast-paced life, every person experiences some form of stress; therefore, yoga should be practiced daily to relieve stress and promote mental well-being.

Yoga teacher Dr. Vibhute Shankar provided valuable guidance on yoga and its importance to the faculty, while Dr. Mohkar Harihar conducted a practical session on Surya Namaskar and demonstrated its techniques. Every individual should have knowledge of Ashtanga Pranayama, Ashtanga Yoga, Surya Namaskar, Jal Neti, and Dhauti. These practices help maintain proper physical and mental health when performed regularly with dedication. It is important for everyone to understand yoga and incorporate it into daily life, especially in the modern age.

A total of 60 participants attended the International Yoga Day programme. The introductory speech was delivered by Dr. Ghayal B. L., Director of Physical Education and Sports at the college. The programme was anchored by Dr. Nandedkar Ramesh Tukaram. The vote of thanks was proposed by Dr. Adkine Ranjana V. and Dr. Khedkar A. V.

All dignitaries, college students, faculty members, and individuals from various sectors were present for the event. It is noteworthy that the faculty is well aware of yoga and its best practices. The Sports Department consistently encourages students to practice yoga daily for maintaining fitness and a healthy lifestyle.

ORGANIZED INTER COLLEGIATE MALLKHAMB COMPETITION

On 5th August 2025, Shri Kumarswami College, Ausa dist Latur conducted an Inter-Collegiate Mallakhamb Competition. In this competition, students namely Madelwad Shalesh S., Maske Laxikant Raju, Hadmode Vaibhav Dagdu, Suryawanshi Khandeshwar Nagorao, and Kendre Vijay Prabhu participated and won the gold medal in the event.

The programme was inspired and guided by the Sports Director, Dr. B. L. Ghayal, along with Dr. Adkine Ranjana V. and Dr. Khedkar A. V.

INTER COLLEGIATE CROSS COUNTRY COMPETITION

On 11th August 2025, an Inter-Collegiate Cross Country Competition was conducted at NES Science College, Nanded. One player from the college, Navghade Abhiman, participated in the competition.

The player received guidance from the Director of Sports, Dr. Ghayal B. L., along with Dr. Adkine R. V. and Dr. Khedkar Abhijeet.

INTER COLLEGIATE WRESTLING COMPETITION

On 12th August 2025, Inter-Collegiate Wrestling Competitions were conducted by Rajiv Gandhi College Mudkhed. In the said competitions, the college players performed very well. Tarke Retesh secured a silver medal in the 74 kg weight category.

In the competition, the players received guidance from the Director of Sports, Dr. Ghayal B. L., along with Dr.

Ramesh Nandedkar, Dr. Adkine Ranjana V., and Dr. Khedkar Abhijeet Vikram.

INTER COLLEGIATE YOGASANA (M) COMPETITION

Shivjagruti College, Nalegaon Organized a Yogasana Competition on 8th August 2025. In this competition, Mr. Kendre Vijay Prabhu (B.A. Second Year), Maddelwar Shailesh Suresh, Hadmode Vaibhav, Maske Laxikant Raju, Suryawanshi Khandeshwar Nagorao, and Sangewar Ashish participated and secured third place in the event.

The programme was inspired and guided by the Sports Director, Dr. B. L. Ghayal, along with Dr. Adkine Ranjana V. and Dr. Khedkar A. V.

CELEBRATED 'NATIONAL SPORTS DAY'

On 29th August 2025, National Sports Day is celebrated all over India on the occasion of the birth anniversary of the hockey magician, Major Dhyan Chand. We also celebrated Major Dhyan Chand's birthday as 'National Sports Day' in remembrance of his contribution to sports.

In Connection with the event, Principal Dr. B. L. Ghayal presented flowers to the image of Major Dhyan Chand, and the sports oath was administered to the students. At that time, the Director of Sports, Dr. Ghayal Baburao, Prof. Ramesh Nandedkar, Dr. Deshmukh S. B., Prof. Waghmare N. K., Prof. Dr. Shinde Avdhut, Prof. Saudagar F. M., Prof. Dr. Pawale Rajkumar, Dr. Maske V. B., Dr. Bais U. E., Dr. Kadam D. B., Dr. Solunke Kedar, Dr. Lokhande Milind, Dr. Adkine R. V., Dr. Khedkar A. V., and other professors, teachers, and staff were present. Moreover, all the players have taken the oath.

ORGANIZED INTER COLLEGIATE KHO-KHO COMPETITION

On 04th October 2025, our college conducted an Inter-Collegiate Kho Kho (M/W) Competition. As the inaugural, Dr. Raosaheb Shendarkar was present. In his speech, he said, "Students should participate in sports events because they occupy a prominent place in our ancient sports culture, which helps maintain flexibility and contributes to the overall personality development of an athlete."

In the chairperson's speech, Dr. Raosaheb Shendarkar focused on the importance of Kho-Kho, particularly for rural area students, and expressed the college's contribution to its development. He also suggested that players should benefit by actively participating in such events. On the stage, Principal Dr. Durgesh Ravande, in his speech, also emphasized the importance of Kho-Kho for rural area students and highlighted the college's efforts in promoting it.

On the stage, Dr. Venkat Mane, Dr. Vikram Kunturwar, Manoj Painjane, Dr. Ramesh Nandedkar, and Prof. Yerawar Kiran were present. The introduction of the programme was given by the Director of Sports, Prof. Ghayal Baburao, and the vote of thanks was delivered by Dr. Adkine Ranjana and Dr. Abhijeet Khedkar.

Various college teams participated in the competition. The competitions were conducted in a satisfactory and peaceful atmosphere. Players participated enthusiastically in the competition.

The competition was very tough among the teams. Players from Nanded district performed very well and won the

event. The winners of the game were awarded medals and certificates by the hands of Principal Dr. Durgesh Ravande during the competition.

INTER-COLLEGIATE ATHLETICS (M&W) COMPETITION

Utkarsh Vocational Training College, Sagroli has organized an Athletics Competition from 06.10.2025 to 07.10.2025. In the mentioned competition, college players played very well by taking part in it. Navghade Abhiman and Landge Dipanjali Madhukar participated in it & performed well.

In the competition, players got guidance from the Director of Sports, Dr. Ghayal B. L., Dr. Ramesh Nandedkar, Dr. Adkine R. V., and Dr. Khedkar Abhijeet. performed well.

ORGANIZED INTER COLLEGIATE VOLLEY BALL COMPETITION

On 08th Oct. to 09th Oct. 2025, our college has conducted an Inter-Collegiate Volleyball (M) Competition. As an inaugural, Dr. Bhaskar Mane (Director of Sports, S. R. T. M. U., Nanded) and college Principal Dr. Durgesh Ravande were present. In his speech, he said, "Students should participate in the event of Volleyball, because it has occupied a prominent place in our ancient culture of sports, which helps to maintain a person's flexibility and develop the overall personality of an athlete."

In the chairperson's speech, Dr. Raosaheb Shendarkar, in his speech, has laid focus on the importance of Volleyball pertaining to rural area students and expressed the college contribution to develop it. He also suggested to players to get benefits of it by participating in it.

On the stage, Dr. Manoj Painjane, Dr. Kunturwar Vikram, and Prof. Yerawar Kiran were present. The introduction of the programme was given by the Director of Sports, Prof. Ghayal Baburao, Dr. H. M. Bhopale, Dr .L. T. Kale, Mr. B.L.Jakore, Dr. B.N. Pastapure, Dr.S. B. Deshmukh, and Dr. Adkine Ranjana, Dr S.P . Aurdhakar , Mr. Sanjay Komatwar , Mr. Puyed Vitthal and Dr. Abhijeet Khedkar, while Prof. Ramesh Nandedkar, showed gratitude.

Various college teams participated in the competition. The competitions were conducted in a satisfactory and peaceful atmosphere. Players played enthusiastically in the competition.

The competition was played very tough among the teams. Players of Nanded District performed very well and won the event. The winners of the game were distributed their awards/medals/certificates by the hands of Principal Dr. Durgesh Ravande in the competition.

INTER COLLEGIATE WRESTLING COMPETITION

On 10th Dec. 2025, Inter-Collegiate Boxing Competitions were conducted by Shahid Bhagat Singh College, Killhari. In the mentioned competitions, college players played very well by participating in them. Bomble Nagesh got a gold medal in the 55 kg weight category.

In the competition, players got guidance from the Director of Sports, Dr. Ghayal B. L., Dr. Ramesh Nandedkar, Dr. Adkine Ranjana V., and Dr. Khedkar Abhijeet Vikram.

ORGANIZED MALLKHAMB (M/W) COACHING CAMP

From 10th to 17th Oct. 2025, Mallakhamb Coaching was organized by

Indira Gandhi (Sr.) College for the All India Inter University Sports Games held at Chennai.

Annual Gathering Programme of College and Sports Different Competition 2025-2026.

On the occasion of the Annual Gathering dated 12 March 2026, our Sports Department conducted various sports activities for students, including Athletics (men and women), Kabaddi, Kho-Kho, and Volleyball competitions held in the college. Prize distribution in the form of logos and certificates was given to students during the valedictory programme of the college gathering.

Best Sports Award (2025-2026)

On the occasion of the Best Sports Award 2025–2026, the Sports Department of the college has given this award to players who have performed very well in various sports events in the college and outside university events. On this occasion, we offered this award to Maddelwar Shailesh Suresh along with a certificate and a memento.

Annual Report
Department of Environmental Science
2025-2026

-

1) The department of Environmental Science ,Indira Gandhi (Sr.) College CIDCO, New Nanded and Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded organized One day university level workshop on "Implementation of Designed Syllabus Under NEP-2020"of B.Sc. II Year in Environmental Science On 28th July,2025.

Inauguraation of Workshop by Narendra dada Chavan

Dr. Wagh V.M. Chairman BoS delivering introductory speech in Inauguration programme

Audience at the time of Valedictory

News published in local News paper

2) One Day Workshop on Research Methodology: Multidisciplinary Approach (RMMA-2025) is Organized by IQAC ,Indira Gandhi (Sr.) College CIDCO, New Nanded on 04th September, 2025 Dr. Rajkumar Pawale HoD was organizing Secretary.

Inauguraation of Workshop Principal Dr. Durgesh Ravande

3) The Book Distribution by Honurable Principal Dr. Durgesh Ravande which is written by Dr. Rajkumar Pawale HoD on (Environmental Awareness Generic. First Year useful for other than Science faculty)

4) Dr. Kedar R Solunke, Professor, Department of Environmental Science, Indira Gandhi Sr. College, CIDCO, Nanded Maharashtra Coordinated the NEP Orientation and Sensitization Programme organized by the UGC-MMTTC (Malaviya Mission Teacher Training Centre) in Online Mode during the period 19 August to 30 August 2025

5) Dr. Kedar R Solunke has officially secured a registered design right from the UK Intellectual Property Office (UKIPO), marking a significant milestone in the innovative product design of Capsule-

Shaped Smart Air Purifier (11 March 2026)

6) Dr. Kedar R Solunke has Delivered the Lecture as a Resource Person on AI & Sustainable Development in ICSSR Sponsored Two-Day National Seminar on "Role of Artificial Intelligence in Sustainable Development & Environmental Challenges" organized by Dept of Environmental Science, MSS's ACS College Ambad, Dist Jalana Maharashtra during the period 02-03 January 2026

AGRICULTURE GUIDANCE CELL

- DR R.B. PATIL (COORDINATOR, Agriculture Guidance Cell)

One Day Online Audio Seminar And Guidance On "New Research, Technology And Market Opportunities In Citrus Crops (Lemon, Orange and Sweet Orange) Program for Farmers from Nanded, Parbhani, Washim and Yavatmal Districts." Date: 11 Feb (Wenesday) 2026 Time: 3:00 Pm To 4.20 Pm.

Agriculture Guidance Cell, Indira Gandhi (Sr) College, CIDCO New Nanded and Reliance Foundation, Nanded organized one day online audio seminar and guidance on "New Research, Technology and Market Opportunities in Citrus Crops (Lemon, Orange and Sweet Orange) program for farmers from Nanded, Parbhani, Washim and Yavatmal Districts." DATE: 11 FEB (WENESDAY) 2026 TIME: 3:00 PM TO 4.20 PM. The seminar aims to disseminate recent scientific advancements, improved production technologies, sustainable management practices and market-oriented strategies to enhance productivity, profitability and resilience of citrus farming systems.

The Chief Guest of this program was Honourable Shri Rahul Kardile (District Collector, Nanded Maharashtra), Chairperson Honourable Shri D. P. Sawant, (Former Higher Education State Minister, Government of Maharashtra and Secretary of Shri Sharada Bhavan Education Society, Nanded). Keynote speaker Honourable Shri Vilas Shinde (Chairman and Managing Director of Sahyadri Farmers, Nashik), Guest of Honour Dr Durgesh Revende (Principal, Indira Gandhi (Sr) College, CIDCO, New Nanded), Dr R.B.Patil (Coordinator, Agriculture Guidance Cell) Indira Gandhi (Sr) College, Cidco, New Nanded), Dr S.B.Deshmukh (Member, Agriculture Guidance Cell), Dr L .T. Kale (Member, Agriculture Guidance Cell), Mr. Prafull Bansode (Reliance Foundation, Nanded) and 77 farmers from Nanded, Parbhani, Washim and Yavatmal Districts was present during program.

Addressing the farmers, the Chief Guest of the program Hon. Shri Rahul Kardile emphasized that in the context of changing economic and climatic conditions the adoption of modern technology in agriculture and the development of agro-processing industries have become essential. He further stated that establishing agro-based processing industries would help farmer's secure better market prices.

The Chairperson Hon. Shri D. P.

Sawant stated that farmers are confronted with numerous natural challenges including climate change, water scarcity, recurring pest and disease infestations.

Keynote speaker Shri Vilas Shinde emphasized that the integration of research, technology and market linkages is essential for the holistic development of citrus crops.

Principal Dr. Durgesh Ravande emphasized the need to guide farmers on the latest agricultural research and market opportunities for fruit crops. The program commenced with an introductory address by Coordinator Dr. R. B. Patil, who explained the functioning of the Farmer Guidance Cell. Dr. L. T. Kale introduced the dignitaries and delivered the vote of thanks. Total 77 farmers from the districts of Nanded, Parbhani, Washim and Yavatmal were present at the program. The program was successfully conducted with the cooperation of the Reliance foundation Staffs, teaching and non-teaching staff of the college.

A 10-Days 31 st NEP Orientation and Sensitization Programme on the National Education Policy (NEP) 2020

-

A 10-Days 31 st NEP Orientation and Sensitization Programme on the National Education Policy (NEP) 2020 was conducted from 19-08-2025 to 30-08-2025 in online mode organised by Indira Gandhi Sr.College, New Nanded in association with MMTTC Sagar MP The programme aimed to familiarize educators, administrators, and stakeholders with the vision, objectives, and implementation strategies of the NEP 2020, promoting awareness and preparedness for its effective adoption in educational institutions.

More than 101 participants successfully engaged through online mode including Heads of Departments and faculty members from Indira Gandhi Senior College (CIDCO, New Nanded), Shankarrao Chavan Mahavidyalaya (Ardhapur), Rajiv Gandhi Mahavidyalaya (Mudkhed), as well as several other institutions across India.

The inaugural address was delivered by the Chief Guest, Shri D. P. Sawant Saheb, Hon. Secretary of Shri Sharda Bhawan Education Society, Nanded. The program began with a welcome address by Prof. Durgesh Ravande, Principal, Indira Gandhi Senior College, Nanded

The program introduction was presented by Dr. Kedar Solunke, Course Coordinator, Indira Gandhi Senior College, Nanded

The event concluded with a vote of thanks by Dr. R. T. Bedre, Director, UGC-MMTTC, Dr. Harisingh Gour Vishwavidyalaya, Sagar (M.P.), who expressed gratitude to the Chairman, Prof. Y. S. Thakur, Hon'ble Vice-Chancellor's Nominee, and all the dignitaries, participants, and organizers for their valuable contributions to the successful commencement of the program.

The Valedictory Session of the NEP 2020 Orientation & Sensitization Program

was held under the chairmanship of Prof. Y. S. Thakur, Hon'ble Vice-Chancellor's Nominee, Dr. Harisingh Gour Vishwavidyalaya, Sagar, Madhya Pradesh

The Chief Guest, Mrs. Shweta Shirish Patil Mam Working Committee Member of Shri Sharda Bhawan Education Society, Nanded, in her address, highlighted the transformative vision of the National Education Policy 2020.

Outcomes

The programme successfully:

- Enhanced understanding of NEP 2020 among participants.
- Motivated teachers to adopt innovative teaching methods.
- Fostered awareness about multidisciplinary and flexible curriculum design.
- Initiated institutional dialogues on curriculum revision and assessment reforms.
- Created a roadmap for NEP 2020 implementation within the institution.

The NEP Orientation & Sensitization Programme proved to be an enriching and transformative experience. It strengthened the participants' understanding of the NEP's vision of equitable, holistic, and quality education. The institution reaffirmed its commitment to aligning its practices with the goals of NEP 2020 for the advancement of education in India.

INTERNATIONAL WOMEN'S DAY

Shri Sharda Bhavan Education Society's 'Indira Gandhi (Sr.) College , Nanded' had organized a guest speech on 09/03/2026 at 12.00 noon on the occasion of 'INTERNATIONAL WOMEN'S DAY' . The programme was organized by "Women's Counsellor Cell" . The Chief Guest and speaker for the said programme was Dr. Pratima Bandewar Madam, Assistant Professor, Narayanrao Chavan Law College, Nanded. She spoke on the topic 'GIVE TO GAIN GENDER EQUALITY'. The Principal of the college Dr. Durgesh Ravande Sir presided over the occasion.

On the occasion of Women's Day , many competitions were organized in the college like Essay Writing competition, Online Quiz competition on 07/03/2025 and also Rangoli competition was organized on 09/03/2025. Many students including both boys and girls participated actively in these competitions.

The foreword speech was delivered by Mrs. Rathod madam who briefly described the history behind celebration of Women's Day . Then the certificates of the various competitions organized on the occasion of 'International Women's Day' were distributed.

Then, Dr. Pratima Bandewar madam through her lecture commented on the role of women in the society since ancient times and the status given to them. Women have

more capacity to give than to receive. Indian women are cultured , tolerant, courageous and have deep affection. As times have changed, the problems of women have also changed. She also said that there should be no blind imitation of western culture.

Principal Dr. Ravande Sir in his presidential address said that feminism in the 21st century is individual in nature. Economic empowerment of women is the need of the hour. Knowledge of law is important for the welfare of women and should not be misused. He said that women have given a lot to the society and now it is expected that the society should give them the respect they deserve.

Felicitation of Dr. Pratima Bandewar madam on 09/03/2026

Department of English Contribution 2025-26

• Prof. Dr. Durgesh Ravande (Principal):

1) Published 01 research article in UGC-CARE listed Journal (Natak Budereti) and 03 research articles in Peer -Reviewed / Referred International Journals.

2) Edited one Book for SRTM University's M A English Distance Education Course

3) Edited Proceedings (Pub. in International Journal) of National Seminar on Humanities in the Age of AI: Challenges and Opportunities

4) Conducted 02 NEP-FDP programmes of MMTTC Sagar University and MMTTC Amarkantak University 5) Delivered 02 lectures as a resource person for MMTTC Courses and 02 lectures at other colleges.6) Appointed as an external referee for Ph.D. thesis evaluation of Savitribai Phule Pune University

• Dr. Mirza S. B. (Professor & Head): He has organized One Day Workshop on "Research Methodology: Multidisciplinary Approach (RMMA-2025)" on 04 September, 2025 (Thursday). He has successfully hosted One Day National Seminar "Humanities in the Age of AI: Challenges and Opportunities (HAAICO-2026) on 31 January, 2026 in collaboration of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded. He, played his crucial role as Director, Internal Quality Assurance Cell (IQAC), submitted Academic and Administrative Audit (AAA) proposal and achieved 95.63%. He published 04 research papers in reputed journals with ISSN, edited 01 book and 02 research scholars have been awarded Ph. D. under his able supervision.

• Dr. Auradkar S. P. (Associate Professor): She has published 04 research papers and edited 01 book. She has been promoted from Associate Professor to Professor on 16 March, 2026.

• One Day Workshop on "Research Methodology: Multidisciplinary Approach (RMMA-2025)" on 04 September, 2025

• One Day National Seminar "Humanities in the Age of AI: Challenges and Opportunities (HAAICO-2026) on 31 January, 2026

Report on National Mathematics Day Celebration and RCMK 2025–26

The Department of Mathematics, Indira Gandhi Senior College, CIDCO, Nanded, celebrated National Mathematics Day on 22 December 2025 to commemorate the birth anniversary of the great mathematician Srinivasa Ramanujan.

On this occasion, the Students' Study Forum (2025–26) was established to encourage academic excellence, leadership, and active participation in curricular and co-curricular activities. A Mathematics Club was also formed to provide students with opportunities to present academic wallpapers, deliver seminars, and participate in mathematical activities that enhance logical reasoning and analytical skills. A General Knowledge Test in Mathematics was organized, and prizes were awarded to the top three performers.

The Department also encouraged students to participate in the Ramanujan Competition of Mathematics Knowledge (RCMK 2025–26), organized by the Marathwada Mathematical Society and conducted at Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded, on 8 February 2026. A total of 17 students registered, and 12 students appeared for the examination. During their visit, students experienced the use of Digital Board technology in mathematics teaching, which enriched their learning and introduced them to modern instructional methods.

The programme was graced by Dr. D. D. Pawar as the Chief Guest. In his address, he highlighted the importance of mathematics in daily life, digital technology, cybersecurity, and research, and encouraged students to develop logical thinking and problem-solving abilities. Dr. Narayan Choudhari also appreciated the department's efforts in promoting mathematical education. The programme was presided over by Dr. D. B. Ravande. The welcome address was delivered by Dr. R. G. Metkar, while the vote of thanks was proposed by Mr. B. L. Jakore. The programme was smoothly anchored by Ms. Ghatol Bhagyashri and Ms. Dhutraj Nisha.

Outcome

The activities enhanced students' mathematical knowledge, confidence, analytical thinking, and competitive spirit. Participation in RCMK provided valuable exposure to university-level competitive examinations and inspired students to pursue higher studies and research in mathematics.

Conclusion

The celebration of National Mathematics Day and participation in RCMK 2025–26 successfully promoted mathematical awareness, academic excellence, and student engagement, while honoring the remarkable legacy of Srinivasa Ramanujan.

Department of Geography Brief Report – 2025-26

The Department of Geography offers students facilities to pursue both undergraduate and postgraduate (M.A.) studies in the subject of Geography. Furthermore, the Department has received official recognition as a Research Centre, thereby enabling it to facilitate doctoral-level research work. Consequently, the Department provides the opportunity for students to pursue a Ph.D. degree based on research-oriented studies. Currently, under the Ph. D. Research Center of the Department of Geography, two research guides and ten research students are conducting Ph. D. research work.

The Department of Geography implements numerous initiatives to foster the holistic development of its students. As part of this effort, a Geography Study Circle has been established to facilitate student participation in a wide range of activities. The Department regularly organizes initiatives such as field visits, study tours, village surveys, geography general knowledge examinations, seminars, and group discussions. Furthermore, to cultivate environmental awareness among students, a wall paper titled 'Vasundhara' is released, featuring content based on various environmental themes.

In addition to this September 16th World Ozone Day a series of diverse programs were organized over two days, on September 15th and 16th, 2025. On September 15th, an online General Knowledge examination (multiple-choice format) and a poster competition both focused on the Ozone Layer were organized. A total of 85 students participated in the General Knowledge examination, while 19 students took part in the poster competition. During a special lecture program, prizes were distributed to the top three students (based on merit) from both competitions at the hands of the keynote speaker and the chief guests. Subsequently, on September 16th, a grand environmental awareness rally was organized, commencing precisely at 9:30 AM. The rally was flagged off by Mr. Suryakant Shinde, the SRO (Sub-Regional Officer) of the Maharashtra Pollution Control Board (MPCB), Nanded, and the College Principal, Dr. Durgesh Ravande. A total of 80 students and 22 faculty members participated in this rally. During this rally, students and local residents were administered a pledge regarding the importance of the ozone layer and environmental conservation. Following the rally, a lecture was organized at the college on the topic, "The Importance of the Ozone Layer in Human Life." Serving as the keynote speaker for the lecture, Dr. Arjun Bhosale retired Head of the Department of Environmental Science at the School of Earth Sciences, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded guided the students on the significance of the ozone layer in human existence. Furthermore, as

the Chief Guest, Hon. Adv. Udayraoji Nimbalkar sir, Treasurer of the Shri Sharda Bhavan Education Society, addressed the students regarding the conservation of ozone gas. Concluding the program with presidential remarks, of College Principal, Dr. Durgesh Ravande he guided the students on the pivotal role of ozone gas in maintaining environmental equilibrium.

On behalf of the Department of Geography, an educational excursion for postgraduate students was organized on October 14, 2025, to Sahastrakund in Kinwat Taluka, which also included a field survey in the Burkulwadi area of Kinwat Taluka.

On January 14, 2026, the Department of Geography organized a special program to celebrate Geography Day. For this event, Dr. R. G. Pawale Head of the Department of Environmental Science, Indira Gandhi Senior College served as the keynote speaker and guided the students on the role of the subject of Geography in maintaining environmental balance.

Dr. Bhagwat Pastapure from the Department of Geography has been selected as National Service Scheme (NSS) under the Nanded District, Coordinator of Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

National Service Scheme Department Report
Academic Year 2025-26

Introduction

The National Service Scheme (NSS) Department of Indira Gandhi Senior College has prepared an outline of various social, educational and awareness activities for the academic year 1 April 2025 to 31 March 2026 as per the previous year. Through the National Service Scheme, various programs were organized throughout the year with the aim of developing social commitment, service spirit and leadership qualities among the students. Under the regular program, remembrance programs were organized on the occasion of the birth anniversaries of great leaders, organization of various national and international days, and active participation of volunteers in district-level and state-level activities. Through these programs, students were made aware of important issues in the society. In addition, social activities such as tree plantation, cleanliness drive, labor donation, environmental awareness etc. were implemented continuously throughout the year. By conducting cleanliness drives in the college premises as well as public places, river ghat areas and other social places, the students set an example before the society. These various activities not only increased the knowledge of the students, but also inspired them to become conscious and responsible citizens of the country. Students made their mark by participating in various programs organized at the district, state and national levels.

This report presents a detailed review of all the activities implemented by the

National Service Scheme Department from 1 April 2025 to 31 March 2026.

Birth Anniversary Programs of Great Leaders:

Birth Anniversary Programs of Great Leaders include Dr. Babasaheb Ambedkar, Dr. Shankarrao Chavan, Lokmanya Bal Gangadhar Tilak, Shahir Annabhau Sathe, Mahatma Gandhi, A. P. J. Abdul Kalam, Lal Bahadur Shastri, Maulana Abul Kalam Azad, Yashwantrao Chavan, Mahatma Jyotirao Phule, Savitribai Phule, Chhatrapati Shivaji Maharaj, Sant Gadge Maharaj, Swami Vivekananda, Rajarshi Shahu Maharaj, Chhatrapati Sambhaji Maharaj, Rajmata Jijau, Indira Gandhi, Rajiv Gandhi, Birsa Munda, Pandit Deendayal Upadhyay, Balasaheb Thackeray, Sant Tukadoji Maharaj, Umaji Naik, Bhagat Singh, Balshastri Jambhekar, Sant Sewalal Maharaj, Guru Gobind Singh, Maharana Pratap, Mahavir Swami, Mahatma Basaveshwar along with Sardar Vallabhbhai Patel, Pandit Jawaharlal Nehru, Rani Laxmibai, Netaji Subhash Chandra Bose, Lalaji Lajpat Rai, Gopal Ganesh Agarkar, Krantiveer Vasudev Balwant Phadke, Vinoba Bhave, Sane Guruji and Pandit Madan Mohan Malviya. The birth anniversaries of many such great leaders were celebrated with great enthusiasm in the college.

On the occasion of these birth anniversaries, the students were made aware of the life work of those great personalities. The program included idol worship, offering of flowers, speeches, brainstorming, essay competition, oratory competition as well as cultural programs. Professors and dignitaries, through their speeches, spoke about the importance of the work of these great personalities and appealed to the students to draw inspiration from their thoughts.

Such programs create awareness among the students about the values of patriotism, social commitment, equality, brotherhood and humanity. The message given through these programs was that students should work for the society by keeping the ideals of the thoughts of great leaders in front of them. Due to this, it was seen that along with the academic environment in the college, social and national awareness was also getting stronger.

National and International Days and Weeks:

These mainly include World Environment Day, Tree Plantation Week, International Anti-Drug Day, Goodwill Day, Teachers' Day, National Service Scheme Day, National Integration Day, Human Rights Day, AIDS Awareness Week, Constitution Day, etc. Students from the college were addressed on this special occasion on national and international days.

Ozone Day was celebrated with great enthusiasm and awareness. Various activities were planned for two days on this occasion.

First Day: 15 September 2025 On the first day, educational and creative activities were organized for the students.

First Day: 15 September 2025

Educational and creative activities were organized for the students on the first day.

1. Competitive Examination (Online Method)

Subject: Ozone and Environment

This examination was conducted to test the knowledge of the students regarding the ozone layer, its importance and conservation. A total of 85 students participated in this examination. The exam questions were prepared by including various factors from the chemical composition of ozone to its effects on human life.

2. Poster Competition

19 students of the college presented attractive posters using their imagination and creativity. These posters gave effective messages like “Ozone is our shield”, “Plant trees - save ozone”, “Reduce pollution - save the earth”. Through this exhibition, the students used pictures effectively to create awareness about the depletion of the ozone layer. The results and prize distribution of the competitions held on the first day were organized on the second day.

Second Day: 16 September 2025

There was a festive atmosphere in the college on the second day. Public awareness, lectures and prize distribution programs were organized on this day.

1. Public awareness rally

This rally was organized at 12:00 pm. Hon’ble Jayakant Dudhe, SRO of Maharashtra Pollution Control Board, Nanded and Principal of the college Dr. The inauguration was done by Dr. Durgesh Rawande. Around 80 students participated in this rally. The students took out a procession in the CIDCO area and gave a concrete message of environmental protection by giving slogans like “Save Ozone - Save Life” and “Freedom from Pollution is the real progress”.

2. Awareness Lecture

A special awareness lecture was organized in the college auditorium. Dr. Arjun Bhosale (Retired Head of Department, Department of Environmental Science) was present as the chief speaker. The program was presided over by the college principal Dr. Durgesh Rawande. Dr. Kedar Solanke (Head of Department of Environment) and Dr. Bhagwat Pastapure (National Service Scheme, Nanded District Coordinator) were present in the main presence.

Tree Plantation Program

On June 5, on the occasion of World Environment Day, 20 trees were planted in the college premises. Also, on the occasion of Shankarrao Chavan's birth anniversary, trees were planted in the college and from time to time, birds have been planted in the premises by the guests and they have been nurtured. Therefore, the students of the National Service Scheme have made a great contribution in making the college premises clean, beautiful and green.

Youth Parliament

A total of twelve students were auditioned. Out of them, five students were selected at the university level. The Youth Parliament initiative was first taken at the university level. Under this initiative, five college students were included in the selection test. They included BA first year Mukta Ambate, Pournima Gaikwad, Supriya More and B.Sc third year Namrata Nandedkar, BA second year Diksha Bhorge.

Reading Resolution Maharashtra's 'Initiative Completed'

Keeping in mind the need to develop reading culture and attract the younger generation to actual book reading, the

Maharashtra government has decided to implement this innovative initiative of Reading Resolution Maharashtra for college students in the state. Under this initiative, a book exhibition and group reading activities were organized on January 1, 2025, at Indira Gandhi Senior College, run by Shri Sharda Bhavan Education Society. A large number of students participated in this initiative. On this occasion, the students chose a book of their choice from the displayed books and read it for an hour. On this occasion, Principal Dr. Durgesh Rawande wished everyone good luck for reading the books. Library, Language Department and National Service Scheme Coordinator Dr. Shivraj Deshmukh, Dr. Shankar Vibhute, Dr. Hanumant Bhopale, Dr. Laxman Kale, Dr. Bhagwat Pastapure, Dr. Mirza Beg, Dr. Aniruddha Apstambh organized various programs under this initiative. As a part of this, an exhibition of quality books on different subjects was organized. Conceptual books, stories, novels, fine literature, biographies and autobiographies were kept in the exhibition.

मराठी विभाग वार्षिक अहवाल २०२५-२०२६

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचलित इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय सिडको, नांदेड. येथे शैक्षणिक वर्ष २०२५ – २६ अंतर्गत मराठी पदवी व पदव्युत्तर विभागाच्या वतीने विविध शैक्षणिक उपक्रम व कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. विभागाचा अहवाल थोडक्यात पुढील प्रमाणे

महाविद्यालयात मराठी विभाग हा पदवी, पदव्युत्तर आणि संशोधन विभाग म्हणून ओळखला जातो .जुलै २०२५ मध्ये मराठी विभागाच्या वतीने शैक्षणिक वर्षाच्या प्रारंभी बी.ए. द्वितीय वर्ष मराठी च्या बदललेल्या अभ्यासक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी कशी करायची? या विषयानुषंगाने एक कार्यशाळा घेण्यात आली.

मराठी विभागातर्फे प्रतिवर्षी स्पंदन क्लबच्या अंतर्गत सुंदर आणि अभ्यासपूर्ण अशा भितीपत्रकांचे अनावरण करण्यात येते. शैक्षणिक वर्ष२ २५ –२६ साठी सुद्धा भितीपत्रकांचे विमोचन करण्यात आले .यावेळी प्रमुख व्याख्याते म्हणून प्रा.डॉ. शिव शिवसांब कापसे यांची उपस्थिती लाभली .' वाङ्मय मंडळाच्या निमित्ताने तुमच्यातील सुप्त गुणांना वाव मिळतो . विविध क्लबच्या माध्यमातून तुमच्या कौशल्यांना संधी मिळते. तुमच्या कल्पकतेला दाद मिळाली तर तो अलौकिक आनंद असतो' असे मत प्रतिपादन डॉ.शिवसांब कापसे यांनी केले.

जानेवारी महिन्यात दिनांक १४ जानेवारी ते २८ जानेवारी या पंधरा दिवसांच्या कालावधीमध्ये मराठी भाषिक पंधरवडा निमित्ताने विविध उपक्रम आणि स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले .यामध्ये रांगोळी स्पर्धा, गीत गायन स्पर्धा ,हस्ताक्षर स्पर्धा आणि निबंध स्पर्धा इत्यादींचा समावेश होता. प्रत्येक स्पर्धेमध्ये प्रथम ,द्वितीय आणि तृतीय क्रमांक काढण्यात आले. त्यानुसार हस्ताक्षर स्पर्धेमध्ये श्रेया साळवे, पंचशील मेश्राम,

वैष्णवी शिंदे अनुक्रमे प्रथम द्वितीय आणि तृतीय आले. त्यानंतर निबंध स्पर्धेमध्ये कनिष्क प्रभाकर पंडित, अश्विनी मधुकर डोम्पले ,संजीवनी बिरादार हे विद्यार्थी अनुक्रमे प्रथम ,द्वितीय आणि तृतीय आले. त्यानंतर काजल केशव भवर ,आरती नरवाडे ,अश्विनी विभुते हे विद्यार्थी अनुक्रमे प्रथम ,द्वितीय आणि तृतीय आले .तर रांगोळी स्पर्धेमध्ये अलका बालाजी चोपवाड, संजना हटकर ,सुजाता कांबळे या विद्यार्थिनींनी अनुक्रमे प्रथम द्वितीय आणि तृतीय क्रमांक पटकावला.

दिनांक ३१ जानेवारी २०२६ रोजी स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड .आणि श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचलित इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय सिडको ,नांदेड. यांच्या संयुक्त विद्यमाने त्रैभाषिक एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले. 'ए .आय.च्या युगात मराठी साहित्य आव्हाने आणि संधी' या विषयांवर बरीच चर्चा झाली. या चर्चासत्राला देशभरातील विविध राज्यांमधून संशोधक, अभ्यासक उपस्थित होते. या चर्चासत्राचे फलित म्हणून बऱ्याचशा सकारात्मक गोष्टी हाताशी आल्या

प्रसिद्धी विभाग हा मराठी विभागाचा एक भाग आहे. या अंतर्गत महाविद्यालयातील विविध उपक्रमांना प्रसिद्धी दिली जाते.

इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालयातर्फे दरवर्षी '' हा वार्षिक अंक प्रकाशित करण्यात येतो. शैक्षणिक वर्ष २०२४ –२५ साठी' माझा प्रवास 'या विषयांनुषंगाने विद्यार्थ्यांनी भरभरून लेखन केले. प्रवासादरम्यानच्या कडू – गोड आठवणींना अतिशय लालीत्यपूर्ण भाषेत उजाळा दिला. सुंदर सुंदर पर्यटन चित्रांनी नटलेल्या या वार्षिक अंकाला स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाचा पुरस्कार घोषित झाला.

मराठी विभागातर्फे 'माझी झाडीपट्टी रंगभूमी' या विषयाचे एक विशेष व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाला प्रमुख वक्ते म्हणून झाडीपट्टी रंगभूमीचे पद्मश्री पुरस्कार विजेते नायक म्हणून डॉ. परशुराम खुणे यांना आमंत्रित करण्यात आले होते. यावेळी कार्यक्रमाचे अध्यक्ष म्हणून मा.डी. पी. सावंत (माजी उच्च व तंत्र शिक्षण राज्यमंत्री तथा सचिव श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी नांदेड) यांची उपस्थिती लाभली.

श्रद्धेय डॉ. शंकररावजी चव्हाण व कुसुमताई चव्हाण यांच्या पुण्यस्मरण दिनानिमित्त व मराठी गौरव दिनाच्या निमित्ताने विशेष व्याख्यानात सुप्रसिद्ध साहित्यिक प्रा.महेश मोरे अतिथी होते. यावेळी व्यासपीठावर कार्यक्रमाचे अध्यक्ष प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे,आयोजक मराठी विभाग प्रमुख डॉ.शंकर विभुते, संयोजक डॉ.हनुमंत भोपाळे उपस्थित होते.

सुप्रसिद्ध साहित्यिक प्रा.महेश मोरे म्हणाले की, श्रद्धेय डॉ शंकररावजी चव्हाण यांना दुरदृष्टी होती.त्यांच स्वप्न उत्तरेकडील नद्यांचे एकत्रीकरण करण्याचा होता. हा फक्त प्रकल्प नसून आपले जीवनधारा आहे असे ते म्हणाले.मराठी गौरव दिनाच्या निमित्ताने कवी कुसुमाग्रज यांच्या साहित्याचे मोठेपण आणि कवितेतील सामर्थ्यस्थळे उलगडून दाखविले. व्याख्यानाच्या शेवटी त्यांनी सादर केलेल्या कवितेला सभागृहांनी प्रचंड दाद दिली.

हिंदी विभाग वार्षिक अहवाल (२०२५-२६)

महाविद्यालय के हिंदी विभाग द्वारा सन् २०२५-२६ में नियत पाठ्यक्रम के साथ-साथ इस साल में विभिन्न शैक्षिक गतिविधियों एवं कार्यक्रमों को शामिल किया गया। छात्रों का समुन्नत विकास हो इस बात को मध्य नजर रखते हुए अलग-अलग शैक्षिक उपक्रमों को अमल में लाया गया। जिनका लेखा-जोखा संक्षिप्त रूप में निम्नलिखित रूप से प्रस्तुत है। इस वर्ष हिंदी विभाग द्वारा छात्र एवं संकाय दोनों को केंद्र में रखकर शैक्षिक प्रोग्रामों का आयोजन किया गया। इस वर्ष हिंदी दिवस के अवसर पर हिंदी दिवस समारोह का आयोजन करते हुए विशिष्ट अतिथि द्वारा हिंदी भाषा की समृद्धि को लेकर मार्गदर्शन किया गया। इसी समारोह में छात्रों द्वारा निर्माण किए गए 'संज्योत' नामक भित्तिपत्र की प्रदर्शनी संपन्न हुई। इसके अलावा छात्रों की सृजनशीलता को विकसित करने के लिए साल भर में छात्र कुछ न कुछ लिखते रहे, पढ़ते रहे इस उद्देश्य को ध्यान में रखकर छात्रों के अलग-अलग समूह बनाकर विभिन्न क्लबों की स्थापना की गई। जिसमें प्रमुख रूप से निबंध लेखन तथा साहित्य सृजन हेतु 'निबंधायन क्लब', काव्य लेखन एवं काव्य-पठन हेतु 'काव्य पठन क्लब', भित्तिपत्र प्रदर्शनी के लिए 'भित्तिपत्र क्लब' तथा समग्र हिंदी विभाग को ध्यान में रखकर 'हिंदी अध्ययन मंड़ल क्लब' का गठन किया गया। निबंधायन क्लब में शामिल छात्रों द्वारा जो निबंध लिखे गये उन निबंधों की एक हस्तलिखित निबंध पुस्तिका तैयार की गई। भित्तिपत्र क्लब के समूह द्वारा भित्तिपत्र प्रदर्शनी तैयार की गई। इन सभी उपक्रमों का अनावरण हिंदी दिवस के उपलक्ष्य में आयोजित हिंदी दिवस समारोह में किया गया। इन क्लबों के समूह को सदैव कार्यरत रखने के लिए छात्रों द्वारा समय-समय पर अनुषंगिक कार्य कर लिए जाते रहे।

२० अगस्त २०२५ को हिंदी विभाग द्वारा छात्रों के लिए प्रेरण कार्यक्रम (इंडक्शन प्रोग्राम) लिया गया। जिसमें नांदेड के प्रसिद्ध कवि डॉ. प्रकाश निहलानी जी को आमंत्रित किया गया था। इसमें विचारों के साथ-साथ काव्य प्रस्तुति तथा साहित्य के प्रति छात्रों का रुझान किस ढंग का होना चाहिए इस बात पर विस्तार से मार्गदर्शन एवं चर्चा संपन्न हुई। इस समारोह में भी भित्तिपत्र क्लब के द्वारा 'संज्योत' भित्तिपत्र प्रदर्शनी लगाई गई। तथा 'काव्य पठन क्लब' के द्वारा काव्य प्रस्तुति की गई।

छात्र विकास के साथ-साथ संकाय विकास के लिए भी हिंदी विभाग अग्रसर रहा है। जिसमें प्रमुखत: एक कार्यशाला एवं एक राष्ट्रीय संगोष्ठी इन दो कार्यक्रमों का उल्लेख महत्वपूर्ण है।

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाड़ा विश्वविद्यालय द्वारा राष्ट्रीय शिक्षा नीति-२०२० के तहत स्नातक द्वितीय वर्ष के

लिए नए सिरे से गठित किए गए पाठ्यक्रम को ध्यान में रखकर दिनांक २८ जुलाई, २०२५ को पाठ्यक्रम पर आधारित विश्वविद्यालय स्तरीय एक दिवसीय कार्यशाला का आयोजन किया गया। इस कार्यशाला में विश्वविद्यालय अंचल के विभिन्न जिलों के महाविद्यालय से ७१ संकाय प्रतिभागि गण शामिल हुए थे। इनके मार्गदर्शन के लिए विश्वविद्यालय के हिंदी अध्ययन मंडल के अध्यक्ष तथा सदस्य गण उपस्थित थे। नूतन पाठ्यक्रम को लेकर जिन संकायों को विस्तृत जानकारी की आवश्यकता थी तथा जो समस्याएँ थी उनके निराकरण के लिए यह कार्यशाला अत्यंत सफल रही। सफल चर्चा के कारण नव–निर्धारित पाठ्यक्रम का प्रभावी रूप से अमल करने पर बल दिया गया।

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाड़ा विश्वविद्यालय नांदेड़ तथा इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय के हिंदी विभाग के संयुक्त तत्वावधान में कृत्रिम मेधा के युग में हिंदी साहित्य : चुनोतियाँ एवं अवसर इस विषय पर दिनांक ३१ जनवरी, २०२६ को राष्ट्रीय संगोष्ठी का आयोजन किया गया। एक नए विषय को लेकर ली गई यह संगोष्ठी अत्यंत सफल रही। इस राष्ट्रीय संगोष्ठी में कर्नाटक, केरल, झारखंड, दिल्ली, अंदमान निकोबार, महाराष्ट्र तथा अन्य राज्यों से लगभग ८० प्रतिभागी गण शामिल हुए थे। इन प्रतिभागियों के रिसर्च पेपर को उत्तर प्रदेश के बरेली से प्रकाशित होने वाले नॉलेजेबल ई–रिसर्च जर्नल में ऑनलाइन रूप से प्रकाशित किया गया। वर्तमान समय में कृत्रिम बुद्धिमत्ता की भूमिका स्वयं सिद्ध हो रही है। और साहित्य के साथ उसका गहरा संबंध हम देखेते जा रहे हैं। इसलिए ए.आय. पर –केंद्रित यह राष्ट्रीय संगोष्ठी अत्यंत महत्वपूर्ण एवं असरदार रही।

विशेष बात यह है कि पिछले साल अर्थात शैक्षिक वर्ष २०२४–२५ के ज्ञानधारा इस वार्षिक अंक को स्वामी रामानंद विश्वविद्यालय का तृतीय सम्मान प्राप्त हुआ। यह अंक 'मेरा प्रिय प्रवास' इस विषय पर केंद्रित था। छात्रों ने अपने प्रिय प्रवास को लेकर जो लेखन किया इसको ध्यान में रखकर यह अंक प्रकाशित किया गया था। जो सम्मान के पात्र रहा यह हिंदी विभाग के लिए विशेष सराहनीय बात हैं।

भारत सरकार के सामाजिक न्याय मंत्रालय अंतर्गत डॉ. आंबेडकर फाउंडेशन (स्वायत्त संस्था) तथा प्रस्तुत महाविद्यालय के हिंदी विभाग के संयुक्त तत्वाधान में महात्मा ज्योतिराव फुले जी की द्विशताब्दी जयंती वर्ष के उपलक्ष्य में सामाजिक समता के अग्रणी : क्रांतिसूर्य महात्मा फुले इस विषय पर खुली राष्ट्र स्तरीय निबंध प्रतियोगिता का आयोजन किया गया। जिसमें मध्य प्रदेश, तेलंगाना, कर्नाटक, महाराष्ट्र तथा अन्य राज्यों से निबंध प्राप्त हुए। प्राप्त निबंधों के मूल्यांकनोपरांत प्रथम, द्वितीय और तृतीय स्थान पाने वाले उम्मीदवारों को प्रमाणपत्र के साथ क्रमशः₹३०००, ₹२०००,₹१००० की राशि पुरस्कार के रूप में प्रदान कर सम्मानित किया गया।

यह हिंदी विभाग की एक विशेष उपलब्धि है।

बहिःशाल व्याख्यानमाला अहवाल
(शैक्षणिक वर्ष २०२५-२०२६)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, विद्यार्थी विकास विभाग व श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचालित, इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय सिडको, नांदेड आयोजित,बहिःशाल शिक्षण केंद्र अंतर्गत व्याख्यानमालेचे पहिले पुष्प दिनांक ११ जानेवारी २०२६ रोजी गुरुद्वारा माता साहेब मुगट ता.मुदखेड जि. नांदेड,येथे सुप्रसिद्ध व्यक्तिमत्व विकास तज्ज्ञ प्राध्यापक प्रवीण एकनाथराव सावंत, इंग्रजी विभाग प्रमुख, हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर, जि. नांदेड यांनी गुंफले. याप्रसंगी आयोजित कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे, प्रमुख अतिथी म्हणून जथ्थेदार बाबा तेजसिंगजी, गुरुद्वारा मातासाहेब मुगट तसेच व्यासपीठावर प्रा. डॉ.जी.एस. पाटील, डॉ. व्ही. बी. चव्हाण, डॉ. भागवत पस्तापुरे, डॉ. राजकुमार पवळे, डॉ. शंकर विभुते, डॉ. हरिहर मोहकार डॉ. इंगळे यांची विशेष उपस्थिती होती.

आपल्या विषयाची मांडणी करताना ज्येष्ठ अभ्यासक व व्यक्तिमत्व विकास तज्ज्ञ प्रा.प्रवीण सावंत यांनी आजच्या नवयुवकासमोर असणाऱ्या आव्हानांबरोबरच संधीचाही उल्लेख केला.

कार्यक्रमाचा अध्यक्षीय समारोप करताना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.दुर्गेश रवंदे म्हणाले की,ज्ञान मिळवण्यासाठी एकाग्रता फार महत्त्वाची आहे. ज्या पद्धतीने काळ पुढे जातोय अशा काळात विचलित होणे साहजिक आहे पण अशा काळात माणुसकी,संवेदनशीलता, मानवी मूल्ये अंगीकारली तरच आपणास भविष्य आहे. वाचनाचे महत्त्व कधीही कमी होणार नाही, प्रक्रिया बदलेल, स्वरूप बदलेल पण जगण्याची समृद्धता वाचनातूनच घडते असे आवाहन त्यांनी केले.

कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक इतिहास विभाग प्रमुख व्याख्यानमाला समन्वयक डॉ. जी. एस. पाटील यांनी केले. कार्यक्रमाची पार्श्वभूमी व बहिःशाल व्याख्यानमालेची ग्रामीण भागातील सामाजिक जनजागरण मोहिमेत असलेली भूमिका त्यांनी विशद केली.कार्यक्रमाचे आभार समाजशास्त्र विभागप्रमुख डॉ. विलास चव्हाण यांनी मांडले

दुसरे पुष्प प्रसिद्ध आत्माराम महाराज मठ संस्थान मौजे मुगट तालुका मुदखेड जिल्हा नांदेड येथे आयोजित करण्यात आले होते. दिनांक १२ जानेवारी २०२६ रोजी राजमाता जिजाबाई जयंतीचे औचित्य साधुन सदर बहिःशाल व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. सदर व्याख्यानास प्रसिद्ध शिवव्याख्याते व स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, विद्यार्थी विकास विभागाचे माजी संचालक डॉ. सूर्यप्रकाश वैजनाथराव जाधव प्रमुख

व्याख्याते म्हणून उपस्थित होते. कार्यक्रमाचे अध्यक्ष महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे तर प्रमुख अतिथी म्हणून मौजे मुगट येथील सरपंच सौ.कांताबाई वंन्जे, जिल्हा परिषद सदस्य भीमराव कल्याणे राष्ट्रीय सेवा योजना जिल्हा समन्वय डॉ. भागवत पस्तापुरे व्याख्यानमालेचे समन्वयक डॉ. जी. एस. पाटील यांची व्यासपीठावर प्रमुख उपस्थिती होती.

डॉ.सूर्यप्रकाश वैजनाथराव जाधव यांनी आपल्या वक्तृत्वपूर्ण शैलीमध्ये शिवचरित्रापासून आपण काय शिकावे? या विषयावर समस्त गावकरी मंडळींना मंत्रमुग्ध करणारी मांडणी केली. नैतिक मूल्यांचे अधिष्ठान असलेले शिवचरित्र हा केवळ इतिहास नसून माणसाच्या जगण्याची उंची वाढविणारा आदर्श नंदादीप आहे म्हणून आजच्या युवकांनी आयुष्यक्रमण करीत असताना आपल्यासमोर छत्रपती शिवरायांच्या विचार आणि कार्याचा आदर्श ठेवून, मी कोण आहे? यापेक्षा मी कोणासाठी आहे? या जबाबदारीच्या कर्तव्य भावनेतून जगण्याचा प्रयत्न करावा जेवढा शूरवीर तेवढाच चारित्र्यवान असणारा हा जागतिक कीर्तीचा राजा पराक्रमाच्या,गौरवाचा मानबिंदू असून तो तमाम भारतीयांसाठी प्रेरणास्त्रोत आहे त्या शिवचरित्रापासून आपण प्रेरणा घेऊन आपलं जगणं समृद्ध करावे असे गौरव उद्गार डॉ. सूर्यप्रकाश जाधव यांनी काढले.

अध्यक्षीय समारोप करताना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे म्हणाले की, शिवचरित्रातील नैतिकता विश्वास व स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर करण्याची आपली सर्वांची जबाबदारी आहे. शेवटी त्यांनी आजच्या पिढीने शिवचरित्रातून सकारात्मक बोध घ्यावा यासंबंधी गावकऱ्यांना आवाहन केले.कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन व आभार प्रदर्शन डॉक्टर भागवत प्रस्ताव यांनी मांडले. कार्यक्रमाच्या अंतिम टप्प्यात व्याख्याते डॉ. सूर्यप्रकाश जाधव महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे डॉ. जी एस पाटील डॉ. भागवत पस्तापुरे यांनी उपस्थित गावकऱ्यांशी अनौपचारिक संवाद साधला.

महात्मा गांधी व्याख्यानमाला
संक्षिप्त अहवाल (शैक्षणिक वर्ष २०२५ -२०२६)

प्रस्तावना :

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटी संचलित, इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय सिडको, नांदेड हे शैक्षणिक बाबतीत नवनवीन प्रयोग करण्यात आघाडीवर असलेले महाविद्यालय आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आम्ही बहुविध उपक्रमांच्या आयोजन करत असतो अशाच उपक्रमांतर्गत स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ अंतर्गत विद्यार्थी विकास विभागाद्वारा प्रायोजित महात्मा गांधी व्याख्यानमाला मा. कुलगुरूंच्या निर्देशानुसार आमच्या महाविद्यालयात

आयोजित करण्याची संधी दिली याबद्दल विद्यार्थी विकास विभागाचे मनःपूर्वक आभार! या उपक्रमाचा उद्देश विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक ऐतिहासिक राष्ट्रीय मूल्यांची जाणीव निर्माण करणे हा आहे. त्याच अनुषंगाने इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय सिडको नांदेड येथे महात्मा गांधी व्याख्यानमाले अंतर्गत एक विशेष व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक ऐतिहासिक व राष्ट्रीय मूल्यांची जाणीव निर्माण व्हावी याकरिता महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या जयंतीचे औचित्य साधून प्रवर्तक छत्रपती शिवाजी महाराज काळ आणि कर्तृत्व या विषयावर महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विद्यापीठ वर्धा येथील थोर इतिहासकार सामाजिक शास्त्रांचे अभ्यासक डॉ बालाजी चिरडे यांचे २० फेब्रुवारी २०२६ रोजी दुपारी १२:३० मिनिटांनी विशेष व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले.

मुख्य व्याख्यानाचा आढावा :

मुख्य वक्ते डॉ. बालाजी चिरडे यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याचा सखोल अभ्यासपूर्ण आढावा घेतला. काळाला कलाटणी देणारा, अन्याय अत्याचाराविरोधात आवाज उठवणारा, परंपरागत संकेत उधळून लावणारा आणि आपल्या जीवाची पर्वा न करता येथील रयतेसाठी जोखीम पत्करून आपल्याला स्वराज्य बहाल करणारा युगप्रवर्तक म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज, युगप्रवर्तक याचा अर्थ काळाला कलाटणी देणारा व्यक्तिमत्त्व. युगप्रवर्तक होण्यासाठी त्यांचं कर्तृत्व महत्त्वाचे ठरते.काळाच्या, प्रवाहाच्या विरोधात जो व्यक्ती लढा देतो तेव्हा तो युगप्रवर्तक ठरतो.आपल्या काळातील सर्व संकेत उधळून लावतो, तेव्हा व्यक्ती सुपरमॅन ठरतो. या पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवाजी महाराज तंतोतंत उतरतात. असे ते यावेळी म्हणाले.

अध्यक्षीय समारोप करताना महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ दुर्गेश रवंदे म्हणाले की, युगप्रवर्तक म्हणजे युगाला वळण देणारा, मार्ग, दिशा देणारा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी काळाच्या पुढे जाऊन जे कर्तृत्व केले ते आजही आपल्यासाठी प्रेरणादायी आहे.आज केवळ गौरवीकरण न करता दररोज त्यांचे विचार आपल्यात रूजवला तरच आपल्याला भविष्य आहे. जेष्ठ साहित्यिक कुरूंदकर आपल्या पुस्तकात लिहितात की, छत्रपती शिवाजी महाराज प्रत्येक पराजयात विजयाचे बीज रोवायचे, हे आपण समजून घेतले पाहिजे.त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांनी अशा व्याख्यानांमधून प्रेरणा घेऊन जीवनात आदर्श मूल्ये अंगीकारावीत, असे आवाहन केले. तसेच त्यांनी महाविद्यालयाच्या वतीने अशा उपक्रमांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

आभार प्रदर्शन :

कार्यक्रमाच्या शेवटी आभार प्रदर्शन करण्यात आले. आभार कु.प्राजंली सोनसळे यांनी मानले.

सांस्कृतिक विभाग
अहवाल (२०२५-२६)

सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने शैक्षणिक वर्षे २०२५ –२६ मध्ये विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले. काही प्रमुख कार्यक्रमाचा अहवाल.

आंतर महाविद्यालयीन युवक महोत्सव

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ ,नांदेड व ग्रामीण टेक्निकल अँड मॅनेजमेंट कॅम्पस विष्णुपुरी ,नांदेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने २०२६चा ज्ञानतीर्थ युवक महोत्सव २०२५ अतिशय थाटात संपन्न झाला .या युवक महोत्सवामध्ये लावणी,वादविवाद या सांघिक स्पर्धेबरोबरच शास्त्रीय गायन, ,सुगम गायन ,पाश्चात्य गायन , वक्तृत्व, चित्रकला ,मेहंदी, व्यंगचित्रकला, रांगोळी, कोलाज ,स्थळछायाचित्रण आदी स्पर्धेमध्ये सहभाग नोंदवला.दिव्या अशोक हुंडे ,सोनाली मारोती चोपडे, स्वप्निल लक्ष्मण शिंदे, आशुतोष माधवराव जाधव ,शैलजा प्रकाश शिंदे, प्रांजली बालाजी सोलंकर, श्रीपाद माधवराव गोणाकुडतेवार, पूजा राजू गड्डमवाड आणि ऐश्वर्या अविनाश नांदेडकर यांचा स्पर्धक विद्यार्थी म्हणून सहभाग होता.

महाविद्यालयाची विद्यार्थिनी ऐश्वर्या अविनाश नांदेडकर हिने वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये तृतीय क्रमांक पटकावला. युवक महोत्सवाच्या यशस्वीतेसाठी सांस्कृतिक विभागप्रमुख डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे डॉ. एल. टी. काळे व डॉ. सारिका औरादकर यांनी परिश्रम घेतले.महाराष्ट्र शासनाच्या परिपत्रकानुसार विविध महापुरुषांच्या जयंतीच्या कार्यक्रमांमध्ये सांस्कृतिक विभागाचा सहभाग होता.

आंबेडकर फाउंडेशन, सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय, भारत सरकार नवी दिल्ली व इंदिरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय, सिडको ,नवीन नांदेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या द्विशताब्दी जयंतीनिमित्त आयोजित राष्ट्रस्तरीय निबंध स्पर्धा व सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजनात सांस्कृतिक विभागाचे सहकार्य लाभले.

'इंदिरा' वार्षिक स्नेहसंमेलन२०२६ १२ ते १४ मार्च २०२६ या कालावधीमध्ये संपन्न झालेल्या इंदिरा वार्षिक स्नेहसंमेलनात सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने विविध स्पर्धा घेण्यात आल्या. युवक आणि युवतीसाठी करिअरच्या संधी या विषयावर निबंध स्पर्धा घेण्यात आली. आजचा युवक आणि समाजाचा दृष्टिकोन या विषयावर वक्तृत्व स्पर्धा घेण्यात आली. आजचा युवक ध्येयवादी आहे/ नाही या विषयावर वादविवाद स्पर्धा संपन्न झाली.

काव्यवाचन, गीत गायन, प्रश्नमंजुषा, हस्ताक्षर, मेहंदी,रांगोळी स्पर्धा घेण्यात आली. निबंध स्पर्धेत राणी संजय शिंदे ह्या विद्यार्थिनींने प्रथम क्रमांक तर वैष्णवी मधुकर शिंदे हिने द्वितीय क्रमांक आणि संजीवनी बालाजी झुंजुरवार यांनी तृतीय क्रमांक पटकावला. वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये प्रथम क्रमांक स्वप्निल लक्ष्मण शिंदे

या विद्यार्थ्यांने पटकावला तर द्वितीय क्रमांक प्रांजली राम सोनसळे हिने पटकावला . तृतीय क्रमांक संकेत संजय राळे याने प्राप्त केला. वाद–विवाद स्पर्धेमध्ये प्रथम क्रमांक स्वप्निल लक्ष्मण शिंदे ह्याने तर प्रांजली राम सोनसळे हिने द्वितीय क्रमांक तर तृतीय क्रमांक निकिता उद्धव गवळे हिने पटकावला.

काव्यवाचन स्पर्धेमध्ये निकिता गवळी हिने प्रथम क्रमांक, द्वितीय क्रमांक स्वप्निल शिंदे याने तर कनिष्क पंडित यांनी तृतीय क्रमांक पटकावला.

गीतगायन स्पर्धेमध्ये स्वप्निल शिंदे व हर्ष जोंधळे यांनी प्रथम क्रमांक पटकावला तर शुभांगी पुयड हिने द्वितीय क्रमांक प्राप्त केला. कनिष्क पंडित याने तृतीय क्रमांक पटकावला.

प्रश्नमंजुषा स्पर्धेमध्ये श्रेया विजय साळवे हिने प्रथम क्रमांक , द्वितीय क्रमांक मेश्राम पंचशील संजीव यांनी पटकावला. तृतीय क्रमांक पूजा राजू गंडमवाड यांनी पटकावला.

हस्ताक्षर स्पर्धेमध्ये प्रथम क्रमांक नागेश माधव गजभारे यांनी तर द्वितीय क्रमांक स्वप्निल लक्ष्मण शिंदे यांनी पटकावला. तृतीय क्रमांकाचे पारितोषिक सुप्रिया दीपक वाघमारे हिने पटकावले.

मेहंदी स्पर्धेमध्ये पूजा राजू गड्डमवाड हिने प्रथम तर संजीवनी बालाजी झुंजुरवार हिने द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक प्राप्त केले.

तृतीय क्रमांक प्रतीक्षा प्रल्हाद हैबतकर हिने पटकावला.

रांगोळी स्पर्धेमध्ये श्रुती संतोष मोरे यांनी प्रथम क्रमांक तर द्वितीय क्रमांक संजीवनी बालाजी झुंजुरवार हिने पटकावले. तृतीय क्रमांकाचे पारितोषिक श्वेता माधव मोरे हिने पटकावले.

पारंपरिक पोशाख सादीकरणांमध्ये निकिता उद्धव गवळे हिने प्रथम क्रमांक तर द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक ऐश्वर्या अविनाश नांदेडकर हिने पटकावले तर तृतीय क्रमांकाचे पारितोषिक रोशनी गायकवाड हिने पटकावले.

या सर्वांचा प्रशस्तीपत्र व भेटवस्तू देऊन सन्मान करण्यात आला . ऐश्वर्या अविनाश नांदेडकर हिस सांस्कृतिक भूषण पुरस्कार प्रांजली राम सोनसळे हिस उत्कृष्ट ग्रंथालय उपयोजक पुरस्कार, मदेलवाड शैलेश सुरेश यास त्या भूषण पुरस्कार आणि राष्ट्रीय सेवा भूषण पुरस्काराने श्रेया विजय साळवे हिचा सन्मान करण्यात आला. पारंपरिक पोशाख सादरीकरण आनंदनगरी,नाट्यसादरीकरण करण्यात आले. समारोप व बक्षिस वितरण कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी संस्थेचे कार्यकारणी सदस्य पांडुरंगराव पावडे होते. विचारपीठावर प्राचार्य डॉ. दुर्गेश रवंदे, सांस्कृतिक विभागप्रमुख डॉ. हनुमंत भोपाळे, क्रीडा संचालक बाबुराव घायाळ, राष्ट्रीय सेवा योजना प्रमुख भागवत पस्तापुरे यांची आदींची उपस्थिती होती. प्रमुख वक्ते म्हणून प्राध्यापक कल्याण
कदम हे होते. प्रसंगी विद्यार्थ्यांना प्राध्यापक कल्याण कदम यांनी उद्बोधक स्वरूपाचे मार्गदर्शन केले. राष्ट्रगीताने कार्यक्रमाचा समारोप करण्यात आला.

महाविद्यालयातील विविध विभागांचे ठळक उपक्रम

कष्टाची भाकर

आम्ही कष्टाचे धनी, आम्ही घामाचे धनी
आमच्याच रक्ताने थिजली ही अवनी ।। धृ. ।।

नाही कधी कुणापुढे हात पसरिले
नाही कधी कुणाचे पाय धरले
स्वाभिमानाने जगलो या जगती
आम्हीच घडवली ही नवी संस्कृती
घामाच्या थेंबाने रचली ही कहाणी ।। १ ।।

रात्रंदिन राबतो आम्ही शेतात-खाणीत
मळून निघते शरीर या मातीत
आमच्याच श्रमाने हा देश चालतो
आमच्याच घामाने हा सूर्य पळतो
आमच्याच कष्टाने फुलते ही जिवनी ।। २ ।।

ऊठ कामगारा, ऊठ कष्टकऱ्या
नवयुग हे आले तुझ्याच दारी
तोड गुलामीच्या या साखळ्या साऱ्या
श्रमाच्या मुकुटाची आज पाळी आली
वामन म्हणे आता बदलू ही अस्मानी ।। ३ ।।

वामनदादा कर्डक